

‘Als de Phoenix uit de asche herrezen’

De prijsvraag en de herbouwplannen voor het raadhuis van Leiden, 1929-1933

Kasper van Ommen

Dit jaar is het 70 jaar geleden dat in de strenge winter van 1929 het historische stadhuis van Lieven de Key met de karakteristieke renaissance-gevel, door brand werd verwoest. Na deze treurige gebeurtenis werden meerdere plannen opgesteld om de stad Leiden van een nieuw stadhuis te voorzien. Een prijsvraag onder vijf leden van de Bond van Nederlandse Architecten was een van deze plannen. De prijsvraag die werd uitgeschreven om een probleem op te lossen, wierp een veelvoud aan problemen op.

Vorig jaar is in Leiden een begin gemaakt met de renovatie en uitbreiding van het stadhuis. Aanvankelijk werd ook toen de nodige kritiek geuit op de bouwplannen. Met name de overkapping van de binnenplaats stuitte op veel kritiek van onder andere de Bond Heemschut en de plaatselijke monumentencommissie. Daarom lijkt de prijsvraagkwestie van 1929 en de verwickelingen rond de uitvoering van het winnende ontwerp in de jaren daarna, als een waarschuwing aan de bestuurders van Leiden weer actueel te zijn.

Het stadhuis brandt!

‘Dinsdagmorgen op de redactievergadering brachten de buiten Amsterdam woonachtige leden de schokkende tijding, dat het Raadhuis van Leiden in brand stond. De stemming daalde plotseling, of wij de doodstijding van een der meest begaafden onder ons hadden te aanvaarden.’ Dit sombere bericht verscheen in het *Bouwkundig Weekblad Architectura* enkele uren nadat in Leiden het raadhuis aan de vlammen ten prooi gevallen was. Nog dezelfde ochtend vertrokken enkele leden die de vergadering hadden bijgewoond naar Leiden om zich van de situatie ter plekke op de hoogte te stellen. Onder hen bevond zich de schrijver van bovenstaande woorden, de Rotterdamse architect Albert J.B. Otten.

De felle brand die op 12 februari 1929 het stadhuis van Leiden, naar ontwerp van de Haarlemse bouwmeester Lieven de Key, voor het overgrote deel in as legde, werd niet alleen in de kring van architecten maar in heel Nederland als een ramp van nationale betekenis gezien. Otten schreef later: ‘Alleen de voorgevel stond nog, ontdaan van de hoge penakels, de drie topgevels zonder verband, de middelste naar voren, de beide andere enigszins naar achteren gebogen, geblakerd door de vlammen, de steen plaatselijk afgesprongen en nu haar gele kern toonend, gedeeltelijk door het bluschwater als met drupsteen overdekt, de groote top zichtbaar in beweging door den

felle Noordenwind, angstwekkend door het gevaar van instorting, afwisselend omgeven door rookwolken en door de namiddagzon belicht tegen een blauwgrijze lucht [...] Het was een onvergetelijk schouwspel. Het Leidsche raadhuis van Lieven de Key ging in schoonheid onder’.¹ Hij treurde samen met de Leidse bevolking en andere belangstellenden zowel in het binnenland als in het buitenland om het verlies van zoveel schoons.

Terwijl de brandweercorpsen uit Leiden en omgeving de smeulende resten van het stadhuis aan de Breestraat nablusten, was kunstminnend Nederland al druk bezig met het maken van herbouwplannen. Dat het stadhuis herbouwd moest worden daar was iedereen het over eens. De meningen liepen echter uiteen over de locatie waar het gebouw moest herrijzen. Niet iedereen was namelijk van mening dat de Breestraat de meest ideale locatie was voor het ‘nieuwe’ stadhuis. De discussie spitte zich daarnaast tot op de vraag welke architect benaderd moest worden om het stadhuis te mogen ontwerpen.²

Nog voor de gemeenteraad officieel bij elkaar werd geroepen, belegde de senaat van de Leidse universiteit een bijzondere vergadering. In deze vergadering werd besloten dat het gemeentebestuur de senaatskamer als vergaderruimte zou mogen gebruiken en werd door de senaatsleden in een conceptschrijven tot voorzichtigheid gemaand ‘inzake al te snelle beslissingen van wat te doen staat: herbouw in ouden vorm of plaats maken aan de modernen architect.’ In de daarop volgende vergadering werd besloten dat de senaat in zou stemmen met de motie van de het college van curatoren waarin gepleit werd tot wederopbouw van het stadhuis in oude stijl. Aan de historicus Johan Huizinga (1872-1945) werd opgedragen een stuk op te stellen waarin de mening van de senaat zou worden afgestemd op die van het college. Op 22 mei 1929 werd dit stuk besproken door de rector en assessoren en werd door de senaat besloten: ‘dat wanneer de Rijkscommissie van de monumentenzorg wederopbouw van gevel en toren aandurft, men gerust kan zijn, dat geen slechte namaak of veronachtzaming van eischen der practijk te vreezen is, en dat in dat geval, maar ook dan alleen, men volle recht moet laten wedervaren aan het groote gewicht van historische traditie en symbolische waarde.’ Toen deze motie in de senaat in stemming werd gebracht stemde uiteindelijk de neerlandicus Albert Verweij (1865-1937) tegen, en werd in deze beslissing bijgevalven door D. van Blom en G. André de la Porte, terwijl ondermeer de rechtsgeleerde C. van Vollenhoven, A.W. Byvanck en Hui-

Afb. 1. Prentbriefkaart van de verwoeste gevel van het stadhuis na de brand op 12 februari 1929 (particuliere collectie).

zinga zich juist sterk vóór de motie uitspraken. Met 28 tegen 12 stemmen werd de motie uiteindelijk aangenomen en dat alles omdat de universiteit van mening was dat 'op dagen als deze de band tusschen stad en Universiteit dubbel gevoeld' werd. Zij adviseerden de gemeenteraad om de overgebleven delen van het stadhuis te herbouwen 'tot meerdere eer en glorie van de stad Leiden'.

De eerste aanbevelingen

Het is begrijpelijk dat uit de kring van de architecten de eerste concrete aanbevelingen en adviezen tot de wederopbouw van het stadhuis aan het gemeentebestuur werden gericht. Zo sprak de Bond van Nederlandse Architecten (BNA) zich al vroeg uit over het behoud van de overgebleven gevelementen en gaf zij de gemeente het advies een aparte commissie in te stellen om te onderzoeken hoe deze elementen in een nieuw stadhuisplan konden worden opgenomen.³

Het college van burgemeester en wethouders besloot enige orde in de vele uiteenlopende meningen te scheppen. Het college verzocht daarom de Rijkscommissie voor de Monumen-

tenzorg te onderzoeken in hoeverre de oude gevel van het stadhuis kon worden behouden en gerestaureerd. Omdat de brand ook de toren volledig verwoest had, moest de Rijkscommissie zich ook buigen over de plannen voor een eventuele herbouw van de toren. Voorafgaand aan de rapportage aan de gemeente deden de voorzitter en de secretaris van de Rijkscommissie onderzoek naar de vraag of de overgebleven delen behouden moesten blijven. Tegen behoud stemden slechts de architect H.P. Berlage en de kunsthistoricus en oud-directeur van het Rijksmuseum dr. A. Pit. De andere leden, onder wie de beeldhouwer A.W.M. Odé, de architecten K. Sluyterman en A.J. van der Steur en de oud-voorzitter van Heemschut, professor dr. W. Vogelsang, maakten zich sterk voor behoud en legden in de discussie het meeste gewicht in de schaal.

In haar verslag bracht de commissie dan ook het volgende advies aan B&W over: nagenoeg de gehele gevel kon behouden blijven en zou na een grondige restauratie, in het nieuwe stadhuisplan opgenomen kunnen worden⁴. Met betrekking tot de toren werd het advies gegeven deze niet opnieuw op te bouwen naar het oorspronkelijke ontwerp, maar daarentegen een geheel nieuwe toren te laten ontwerpen. Het rapport

werd afgesloten met het dringende advies 'een van Nederlands beste architecten te benaderen om schetsontwerpen te maken voor een nieuw stadhuis ter plaatse van het oude, met een nieuwe toren en een nieuw front aan de Vischmarkt met behoud van den te restaureren ouden gevel ...'. Voor het echter zo ver zou zijn werd er nog heel wat gediscussieerd over de vraag of behoud daadwerkelijk wenselijk was.

Architect H.T. Zwiers, die tevens de functie van secretaris van het genootschap *Architectura et Amicitia* bekleedde, introduceerde namelijk een geheel nieuwe vraag in de discussie. Hij was het er in grote lijnen mee eens dat behoud wenselijk was. Hij meende echter dat het uiteindelijke bouwwerk geen quasi-oude uitstraling zou mogen krijgen, zoals de tegenstanders van de plannen tot behoud vreesden, en plaatste de kanttekening 'of inderdaad de kwestie van een nieuw te bouwen raadhuis onverbreekelijk verbonden moet zijn met de situatie Breestraat-Vischmarkt'. In zijn visie zou er op een andere locatie in Leiden een geheel nieuw en modern stadhuis gerealiseerd kunnen worden terwijl op de plaats van het oude stadhuis een gebouw tot stand zou kunnen komen met een geheel andere bestemming, maar dan wel met incorporatie van de origineel overgebleven resten van het oude stadhuis. Hij dacht hierbij aan bijvoorbeeld een museum of een ander soort openbaar gebouw.

Door de voortdurende discussie volgden meningen en inzichten elkaar in een rap tempo op. Zo rees er bij de Bond van Nederlandse Architecten twijfel over het advies van de Rijkscommissie dat de aan te wijzen architect van het nieuwe raadhuis de oude gevel aan de Breestraat in zijn ontwerp *zou moeten* opnemen. Om te peilen hoe de architectenleden van de bond hierover dachten werd besloten op 13 juli 1929 een vergadering in Leiden te beleggen waarbij de centrale vraag zou luiden: 'In welke richting moet de oplossing van het Stadhuis te Leiden worden gezocht, aannemende dat blijkens het oordeel der Rijksmonumentcommissie de gevel, of althans het voornaamste gedeelte daarvan, gerestaureerd kan worden'. Voorafgaand aan de discussie gaven tien vooraanstaande kunstenaars en architecten hun mening op deze vraag. Onder hen bevonden zich twee architecten die elkaar in een later stadium nog als tegenstanders zouden treffen: W.M. Dudok en C.J. Blaauw.⁵

De eerste opdracht verstrekt aan W.M. Dudok

Enkele maanden verstreken voordat de gemeenteraad met een kandidaat naar voren trad. In de raadszitting van 9 december 1929 had burgemeester Van de Sande Bakhuyzen zich uitgesproken voor het verstrekken van een directe opdracht aan één architect. Hij voorzag al in een vroeg stadium dat een meervoudige opdracht, in tegenstelling tot wat voorstanders hiervan verwachtten, juist de kwestie nog onoverzichtelijker zou maken. In overleg met verschillende betrokkenen besloot de gemeenteraad de herbouwopdracht aan architect W.M. Dudok toe te kennen. De keuze voor deze architect was voornamelijk door de Commissie van Fabricage aangeraden. Op 16 december 1929 besloot de gemeenteraad hem de enkel-

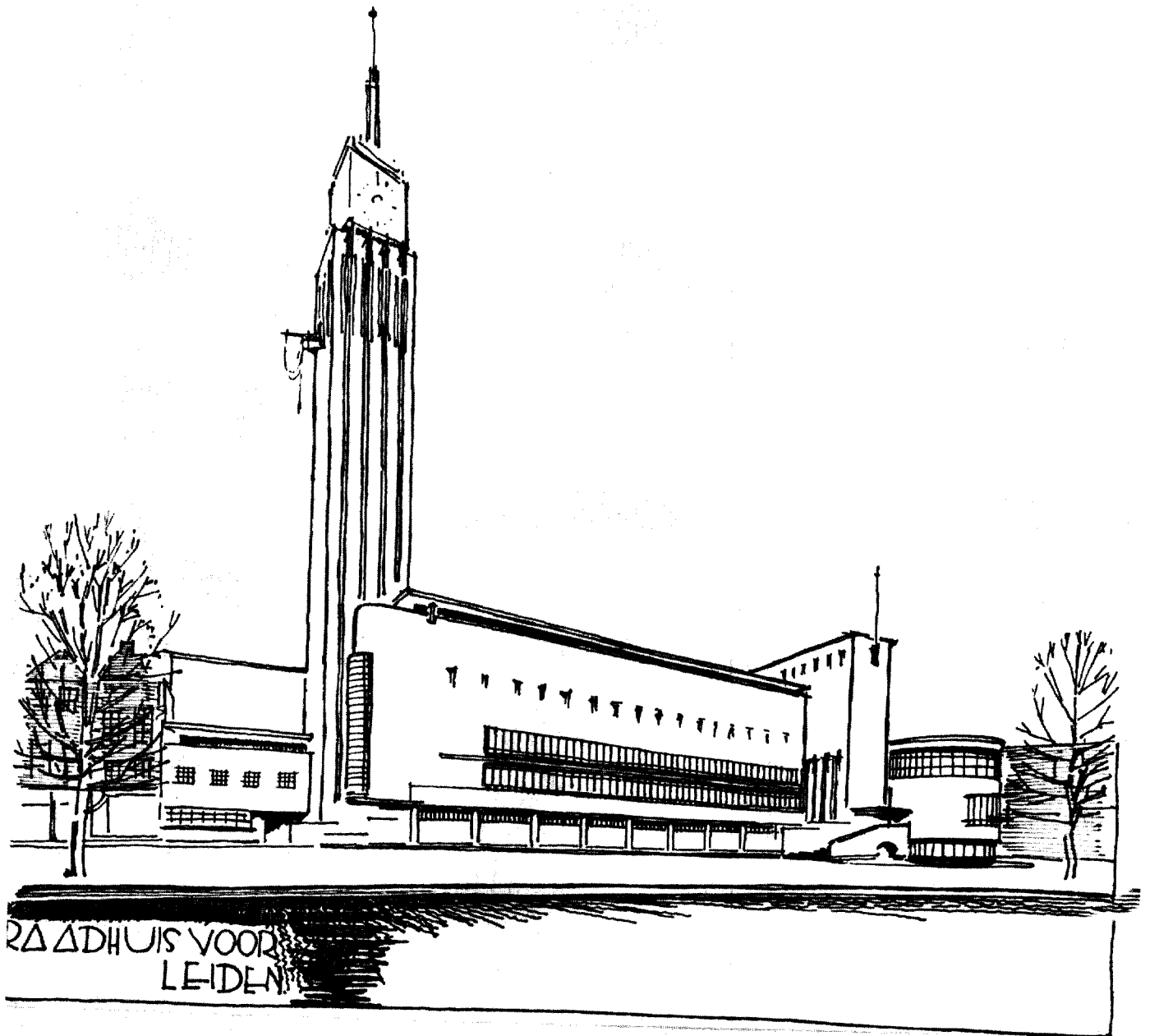
voudige opdracht te verlenen 'tot het maken van een plan voor een nieuw Raadhuis op de oude plaats met uitbreiding van het terrein [...] en met dien verstande dat twee plannen zullen worden gemaakt één met en één zonder behoud van de oude gevel'.⁶

Willem Marinus Dudok (1884-1974) was geen onbekende voor de gemeenteraad van Leiden. Hij was immers van 1913 tot 1915 werkzaam geweest als ingenieur en plaatsvervangend directeur van de Leidse Gemeentewerken. Op 1 april 1913 was Dudok aangesteld in deze functie als opvolger van J.H.E. Rückert. De toenmalige directeur van de gemeentewerken, G.L. Driessen, had al eerder laten blijken dat Dudok de aangewezen persoon was om deze functie te bekleden omdat hij 'noch een architect noch een ingenieur pur sang was'. Dat betekende dat Dudok voor allerlei opdrachten van uiteenlopende aard ingezet kon worden. Tijdens zijn ambtsperiode realiseerde Dudok enkele bouwwerken in Leiden, waaronder de Hogere Burgerschool aan de Burggravenlaan (1913-1917)⁷ en was hij verantwoordelijk voor de wijziging van het uitbreidingsplan van de gemeente (1913-1915).⁸ Later bouwde hij, in samenwerking met de architect J.J.P. Oud (1890-1963), het gebouw voor het Leidsch Dagblad (1916-1917) aan de Witte Singel, al was hij toen niet meer bij de gemeente Leiden werkzaam.

Vanaf 1915 vervulde Dudok de functie van directeur Publieke Werken van de Gemeente Hilversum. In 1927 werd zijn functie omgezet in die van gemeente-architect. In beide functies was Dudok verantwoordelijk voor de vele ontwerpen op het gebied van de woningbouw, scholenbouw en het raadhuis van Hilversum (1924-1930). Op het moment dat Dudok door de Leidse gemeenteraad werd benaderd, nam de bouw van het raadhuis al zijn aandacht in beslag. Het ontwerpen ervan had hem sinds 1915 bezig gehouden en het ontwerp zelf had zich ontwikkeld van een door de architect Berlage geïnspireerde architectuur, via de Amsterdamse School, tot een strakke, meer blokvormige architectuur. Het uiteindelijke ontwerp van het raadhuis werd een mengvorm van elementen die ontleend waren aan Frank Lloyd Wright, het functionalisme en De Stijl. Het resultaat was zo aantrekkelijk dat er in het binnen- en buitenland architecten in een soortgelijke stijl gingen bouwen.⁹ Het is daarom niet verwonderlijk dat het ontwerp dat Dudok in het daarop volgende jaar voor het Leidse raadhuis maakte, veel overeenkomst met het raadhuis van Hilversum vertoont. En juist dat stuitte op veel kritiek.

Maar in feite begonnen de moeilijkheden al eerder en wel met de aanstelling van Dudok als architect van de nieuwe raadhuisplannen. Zelfs met dat besluit was niet iedereen het eens. De wethouder van Fabricage, J. Splinter, had er zijn handen vol aan om de veelgehoorde mening dat 'het van den beginne af een doorgestoken kaart was, dat de heer Dudok de architect moest zijn'¹⁰ te weerleggen. Maar vooral na de publicatie van het ontwerp van Dudok en zijn toelichting daarop in het *Bouwkundig Weekblad Architectura* van 23 augustus 1930 barstte de kritiek werkelijk goed los. Het waren naast enkele critici bijgestaan door het voltallige corps van professoren van de Leidse Universiteit, vooral de architecten uit het

AANZICHT LANGS DE
VISCHMARKT. *Dudok*

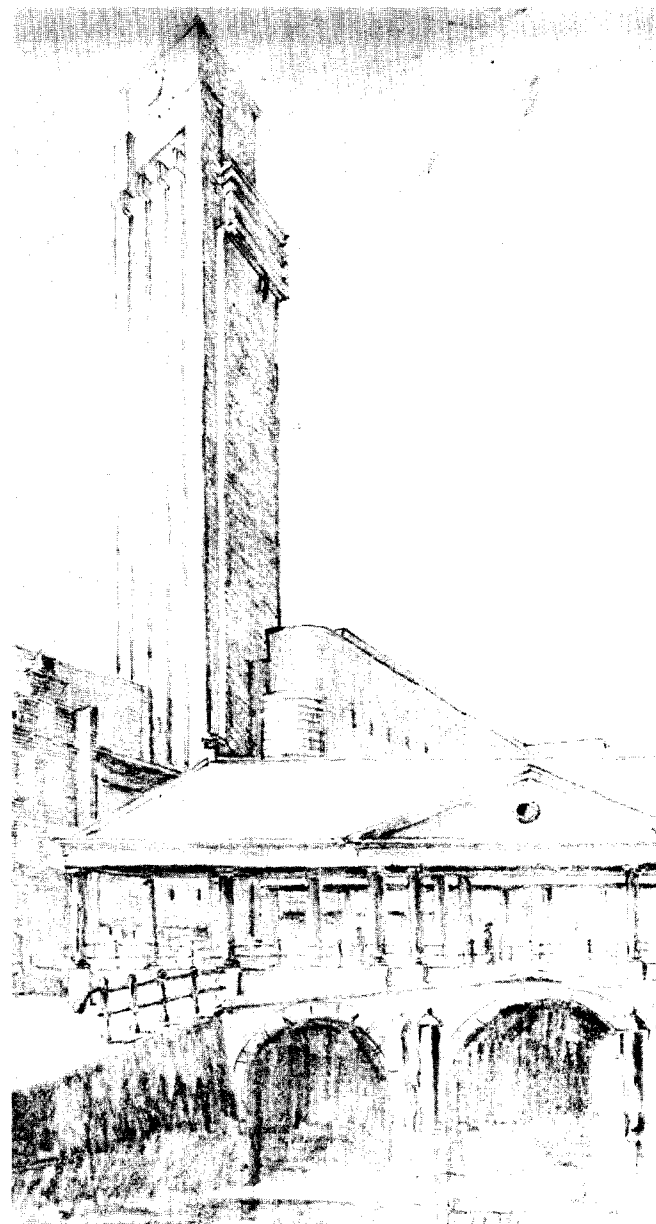
Afb. 2. W.M. Dudok, schetsontwerp voor het raadhuis aan de zijde van de Vismarkt, 1929 (collectie Nederlands Architectuurinstituut, Rotterdam).

traditionalistische kamp die kritiek uitten op de plannen van Dudok in de niet aflatende discussies. De bouw van het stadhuis dreigde een splendeende zaak te worden. Cornelis Veth zou uiteindelijk de door velen geuite kritiek kort maar fel samenvatten: 'Leiden is geen Hilversum', waarmee hij niet alleen refereerde aan de verschillen in stedenbouwkundig opzicht tussen beide steden, maar ook aan de artistieke en bestuurlijke vrijheid die Dudok in zijn woonplaats Hilversum gewoon was te genieten. In de *Leidsche Courant* werden de architect en zijn bouwwerk zelfs tot een heuse tragedie omgevormd. In het artikel *Gijsbrecht, de bouwheer of Leyden verlost* werd heftige kritiek geleverd op 'Gijsbrecht Dudok' en zijn werkwijze.

Het ontwerp van Dudok

De Bond van Nederlandse architecten adviseerde de gemeenteraad van Leiden om een besloten, enkelvoudige opdracht te verlenen aan bij voorkeur meerdere architecten die afkomstig zouden zijn uit de gelederen van de bond. Uit de ingediende plannen kon de raad dan haar definitieve keuze maken. Na het consulteren van de senaat van de universiteit en de Rijksmonumentencommissie nam de gemeenteraad het advies van de bond gedeeltelijk over. Zij stemde in met het besloten karakter van de prijsvraag maar gaf er de voorkeur aan om slechts één architect te benaderen voor de uitvoering van de opdracht. Daarom besloot de raad op 16 december 1929, met 24 stemmen voor en 19 stemmen tegen, architect Dudok de opdracht te verlenen om de herbouwplannen te ontwerpen. Deze opdracht bestond uit twee delen: het maken van een ontwerp voor een geheel nieuw stadhuis dat op een nieuw te bepalen locatie in de stad zou worden gerealiseerd en het ontwerpen van een stadhuis op de oude locatie, met incorporatie van de oude gevelelementen. De gemeenteraad zou 'onder voorbehoud van 's-Raads vrije beoordeling en keuze, of en zoo ja welke der ingezonden plannen tot uitvoering zal worden gebracht', haar keuze na januari 1930 bepalen. Dudok rapporteerde op 8 maart 1930 aan de gemeenteraad zijn advies over de situatie van een nieuw stadhuis dat onafhankelijk van de oude gevel zou kunnen worden gebouwd. In deze aanbeveling gaf Dudok naast de al bestaande locatie (de Breestraat) ook twee nieuwe locaties voor een stadhuis aan. Hij stelde voor om ook de locatie Steenstraat-Beestenmarkt en Lammermarkt-Rijnsburgersingel in overweging te nemen. Beide locaties lagen gunstig in het uitbreidingsplan van Leiden en werden goed ontsloten door verkeerswegen. Dudoks voorkeur voor nieuwbouw zonder behoud van de oude gevel werd tegen maart 1930 door de meerderheid van de Commissie van Fabricage gedeeld. Toch werd Dudok door de gemeenteraad verplicht zich te houden aan de oorspronkelijke opdracht om ook een ontwerp met behoud van de oude gevel te maken. Dit plan werd op 6 juli 1930 afgerond. In de toelichting op de openbare presentatie van zijn bouwplannen ging Dudok uit van het behoud van de oude gevel mits: 'die gevel de ontwikkeling van een gaaf, modern plan, met volkomen redelijke ruimte-distributie niet in den weg zou staan'.

Verder beschouwde hij in kunsthistorisch opzicht de gevel als het meest waardevolle deel van het oude raadhuis en prees de voortreffelijke kwaliteiten van de gevel als afsluiting van het gebouw aan de smalle, enigszins gebogen Breestraat. Veel kritiek richtte zich op het feit dat Dudok niet had gepoogd een goede visuele verbinding tussen de oude gevel en het moderne raadhuis erachter te realiseren. Dudok schreef hierover in de toelichting: 'het nieuwe gebouw is evenzeer van onze tijd als de renaissance gevel van den zijne. Het probleem is aanvaard zooals het is en er is niet getracht het te

Afb. 3. Tekening door de Leidse architect H.A. van Oerle waarop duidelijk de kolossale schaal van de toren in het ontwerp van Dudok ten opzichte van de omliggende omgeving aanschouwelijk wordt gemaakt (particuliere collectie).

verzachten [...] de oude gevel is in het nieuwe raadhuis opgenomen als een oude steen in een nieuwe ring.'¹³

Als het meest opvallende element in het ontwerp van Dudok moest de ranke, moderne klokkentoren de meeste kritiek verduren. Maar ook het feit dat in het ontwerp een stuk van de Vismarkt opgeofferd werd, viel bij de meeste architecten niet in goede aarde. Als sterke punten in het ontwerp golden de functionele indeling van de plattegrond, de Vismarktzijde van het gebouw met de winkels, de plaatsing van de representatieve vertrekken achter de oude gevel en het ontwerp van de binnenplaats met de vijver met daarin een beeld van de feniks als het symbool van het herrezen stadhuis. In navolging van de aanbeveling van Dudok om ook andere locaties in de stad voor de nieuwbouw te onderzoeken, kwam ondermeer het Leidse architectenbureau Ponsen & Lohman met een eigen voorstel om het raadhuis op de locatie Steenstraat te bouwen. De sociaal-democratische fractie onder leiding van J.H. Schüller formuleerde een voorkeur voor de locatie Lammermarkt. Toen in maart lange lijsten met namen van tegenstanders van het plan Dudok bij de gemeenteraad werden ingediend, besloot deze een commissie van deskundigen om advies te vragen over het ontwerp van Dudok. Tot lid van deze commissie werden de architecten G.C. Bremer, Jos. Cuypers, A.R. Hulshoff, J. de Bie Leuveling Tjeenk en W.G. Witteveen benoemd. Onder druk van de publieke opinie besloot de gemeenteraad op 8 juni om de opdracht aan Dudok voor het ontwerp voor een nieuw raadhuis zonder behoud van de oude gevel op te schorten. Men vond de plannen van Dudok te modern voor de historische omgeving en de afmeting van de toren te groot.¹⁴ Op 2 november 1930 besloot de gemeenteraad de opdracht aan Dudok in zijn geheel in te trekken.

De protestbrief van architect Van Moorsel

Een zeer duidelijk beeld van deze discussie wordt verkregen uit de vele protestbrieven die in die tijd in omloop waren. Een voorbeeld hiervan is een op 27 augustus 1930 gedateerde brief van de architect C.M. van Moorsel die gericht is aan de kunstcriticus Albert Plasschaert.¹⁵ In de brief vroeg Van Moorsel aan Plasschaert samen met hem en de schilder Dirk Nijland protest aan te tekenen tegen het raadhuisontwerp van Dudok. Van Moorsel fulmineerde heftig tegen de door de gemeente geformuleerde opdracht en haar keuze voor Dudok als bouwmeester. Vooral de zinsnede 'Aan dezen architect wordt volkomen vrijheid gelaten, zowel wat de afbakening en de al of niet vrijlegging van het bouwterrein en de plaats van de toren betreft, als ten aanzien van de vormgeving' was hem een doorn in het oog. De meeste kritiek werd geuit op het feit dat de gemeente slechts één architect uitgenodigd had om deze opdracht uit te voeren, ondanks het uitdrukkelijk advies van de BNA dit juist niet te doen. Toen de gemeente in 1931 een brief van, J. Terpstra, de minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen ontving waarin het behoud van de oude gevel verplicht werd gesteld, viel dat deel van Dudoks opdracht weg waarin werd gevraagd naar een ontwerp voor een nieuw raadhuis op een nieuwe locatie. Dit besluit

was voor alle tegenstanders een steun in de rug om hun protest verder uit te breiden en krachtig op te voeren.

Van Moorsel schreef vervolgens in zijn brief: 'Het was mijn plan, deze kritiek, met Uw naam ondertekend, aan verschillende hierbij genoemde personen te zenden, met het doel adhesie te ontvangen voor een schrijven aan B&W van Leiden.' Bij de brief werd een lijst bijgevoegd, waarop de namen van diegenen voorkomen die verzocht werden te protesteren en die daaraan ook gehoor gaven. Deze lijst bevat de namen van ondermeer alle professoren van de Leidse universiteit, enkele architecten behorend tot de zogenaamde Delftse School¹⁶, zoals M.J. Granpré-Molière, H. Koldewey, E.H.A. Kraayvanger en A.J. Kropholler. Tevens ondertekende een aantal architecten dat in die tijd min of meer tot het Nieuwe Bouwen behoorden de protestbrief, onder hen J.J.P. Oud, J.B. van Loghem en F.P.J. Peutz. Enkele andere welbekende ondertekenaars waren de kunstcritici H.P. Bremmer en C. Veth, de beeldhouwer J. Mendes da Costa, de politicus en oprichter van de Algemene Nederlandse Diamantbewerkerbond, Henri Polak, en de schrijvers P.C. Boutens en W.F. Weremeus Buning.

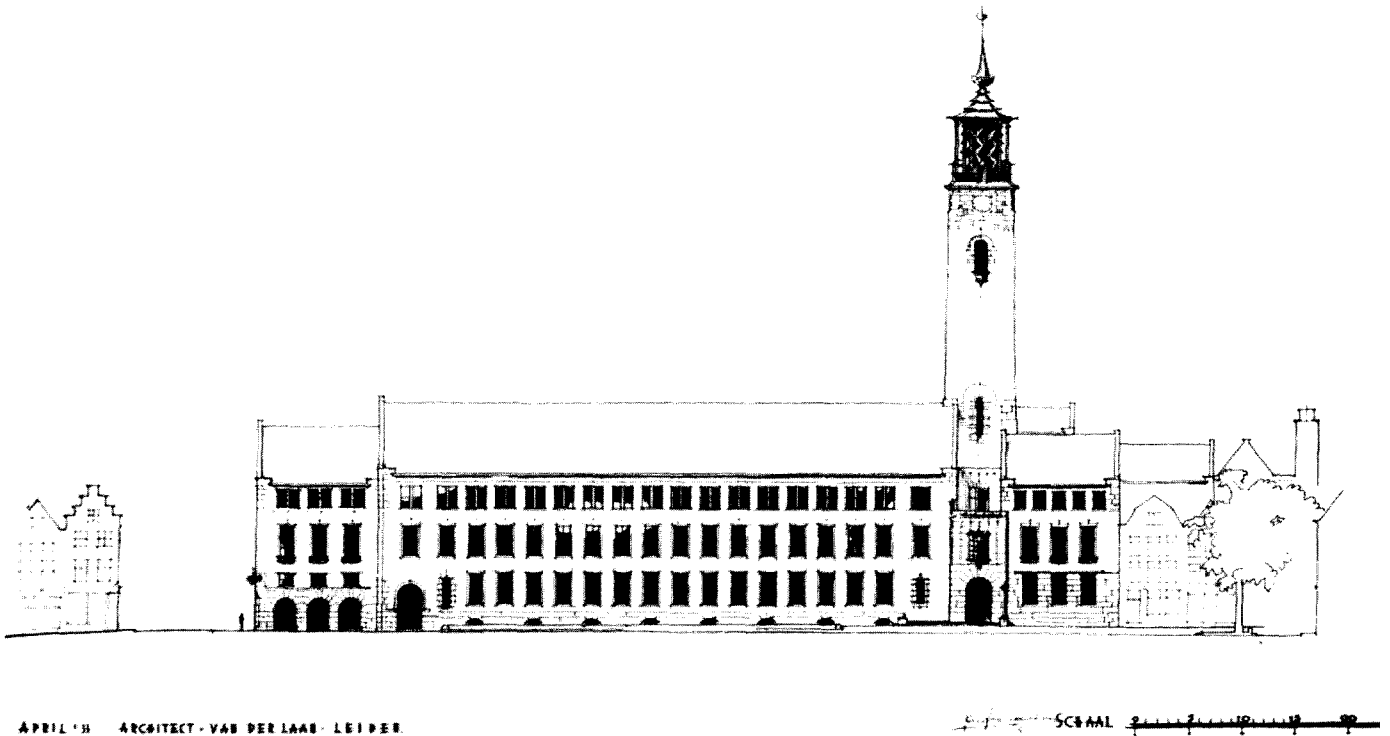
In de brief werd aangevoerd dat 'het raadhuis van Dudok even goed voor elke andere stad had kunnen dienen. Het is allerminst in aansluiting aan het karakter der stad, noch aan dat der naaste omgeving'. Volgens Van Moorsel hield Dudok in het geheel geen rekening met de wensen van de Leidse bevolking en vatte hij de oude gevel als een *quantité négligeable* in zijn ontwerp op. 'Het is een plan, waarin de persoonlijke voorkeur van een artiest zegeviert over het bestaande stadschoon en wel op een wijze, waarop het oude karakter ruw verbroken wordt door de brutale verhoudingen en de ongevoelige modieuze detaillering.'

Het advies van de Bond Heemschut

Na de publikatie van het ontwerp van Dudok, verzocht de redactie van het *Leidsche Dagblad* de Heemschutbestuurder A.A. Kok (1881-1951), om een spoedoordeel te formuleren over het ontwerp. Kok, die naast bestuurder van de Bond Heemschut werkzaam was bij de Dienst der Publieke Werken van Amsterdam als restauratie-architect, gaf gaarne gehoor aan dit verzoek. Ondanks de verschillende uiteenlopende meningen die ook binnen de bond bestonden, verkoos Kok toch als spreekbuis voor de gehele organisatie naar buiten te treden. In het artikel dat verscheen in het tijdschrift *Heemschut* van augustus 1930 brak Kok een lans voor het ontwerp van Dudok. Hij maande ten eerste tot rust in de gelederen en preef het gemeentebestuur van Leiden om haar koel-nuchtere beslissing slechts een architect uit te nodigen. 'Immers, wil men iets goeds, men ga naar een persoon in wiens kunnen men vertrouwen heeft', zo schreef hij. In zijn ogen had de gemeente echter niet de opdracht in twee delen mogen splitsen. Het ontwerp voor de herbouw op de oude plaats was krachtig genoeg, vooral de monumentaal opgezette indeling van de plattegrond en de plaatsing van deze ruimten ten opzichte van de indeling van de oude gevel, viel bij hem in de smaak. Ook met betrekking tot de toren oordeelde Kok met een verras-

R A A D H U I S L E I D E N

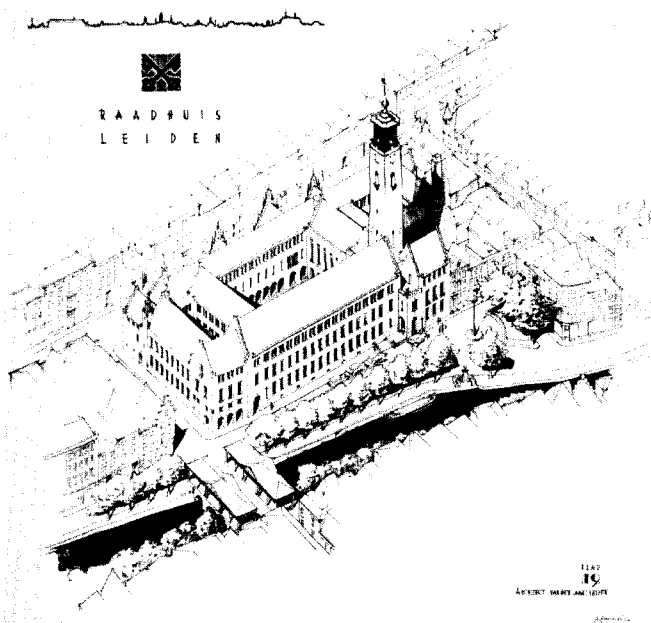
APRIL '33 ARCHITECT - VAN DER LAAN - LEIDEN

SCHAAL 1:100

Afb. 4. J.A. van der Laan, tekening van de gevel van het raadhuis aan de Vismarkt, 1933 (collectie Nederlands Architectuurinstituut, Rotterdam, foto Stedelijk Museum de Lakenhal, Leiden).

send heldere visie. Hij schreef 'het is ondertussen heel juist dat die oude toren niet als de Phoenix – uit de asche herren – nieuw leven is ingeblazen want hoe schoon de oude toren was, hij was verbrand, er was niets van over, herleving zou betekenen een valsche antiquiteit'. Ook roemde Kok de grote binnenhof en de winkelgalerij aan de Vischmarkt. De architectonische vormgeving omschreef Kok als volgt 'Dudok maakt nu eenmaal goede en vrij eenvoudige Hollandsche bouwkunst, iets zwemende naar 't internationalisme doch niet tot de grens die men gemeenlijk als *neue Sachlichkeit* aanduidt.' Kok kwam oprecht voor zijn mening uit, doch liet het niet na ook kritiek te uiten. Zo vond hij de hoge toren (Kok noemde het zelfs een schacht) te monumentaal en van te grote afmetingen, terwijl hij het gehele ontwerp een zeker percentage teveel internationaal en te weinig specifiek Hollands achtte. De conclusie die hij echter trok was zeer positief. Hij vond het ontwerp '[...] van onze tijd en omdat elke tijd gaf wat de tijd medebracht, daarom is het goed [...] Het ontwerp is knap en 't is een schetsplan dat bij uitwerking – het werk van Dudok kennende – zal winnen'. Dit pakte echter geheel anders uit.

De felle kritiek won het uiteindelijke overtuigend van de warme bijval. In de raadsvergadering van 19 oktober 1931 werden de voor- en nadelen van de verstrekking van een enkelvoudige opdracht besproken. De plannen van Dudok werden aangehouden door onder andere de raadsleden Th. B.J. Wilmer, Jac. Wilbrink en J.G. van Es. De raad was ervan overtuigd geraakt dat een goed en mooi stadhuis zeker door meer dan één architect gebouwd zou kunnen worden. Het nadeel van een meervoudige opdracht was echter dat de invloed van de Bond van Nederlandse Architecten hierin te groot dreigde te worden. De kandidaten zouden immers door de Bond voorgedragen worden terwijl de commissie ter beoordeling voor het grootste deel uit leden van dezelfde Bond zou worden samengesteld. Op voorspraak van de Vereniging Architectura et Amicitia werden Blaauw en Mertens naar voren geschoven om ontwerpen in te leveren voor het nieuwe stadhuis. Architect Kropholler werd door het gemeentebestuur uitgenodigd tot deelname. De Commissie van Fabricage liet daarop weten dat deze drie architecten in elk geval in aanmerking kwamen voor de opdracht, maar gaf ook aan dat het gemeentebestuur het niet na kon laten om ook Dudok voor de nieuw geformu-

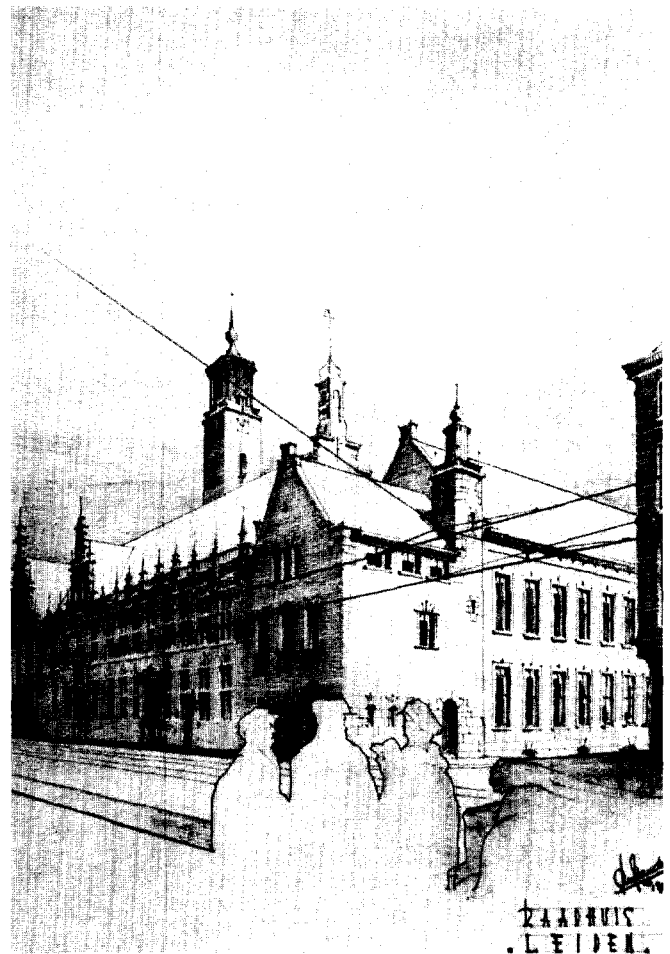

Afb. 5. J.A. van der Laan, tekening in vogelvluchtperspectief van het raadhuis, 1933 (collectie Nederlands Architectuurinstituut, Rotterdam, foto Stedelijk Museum de Lakenhal, Leiden).

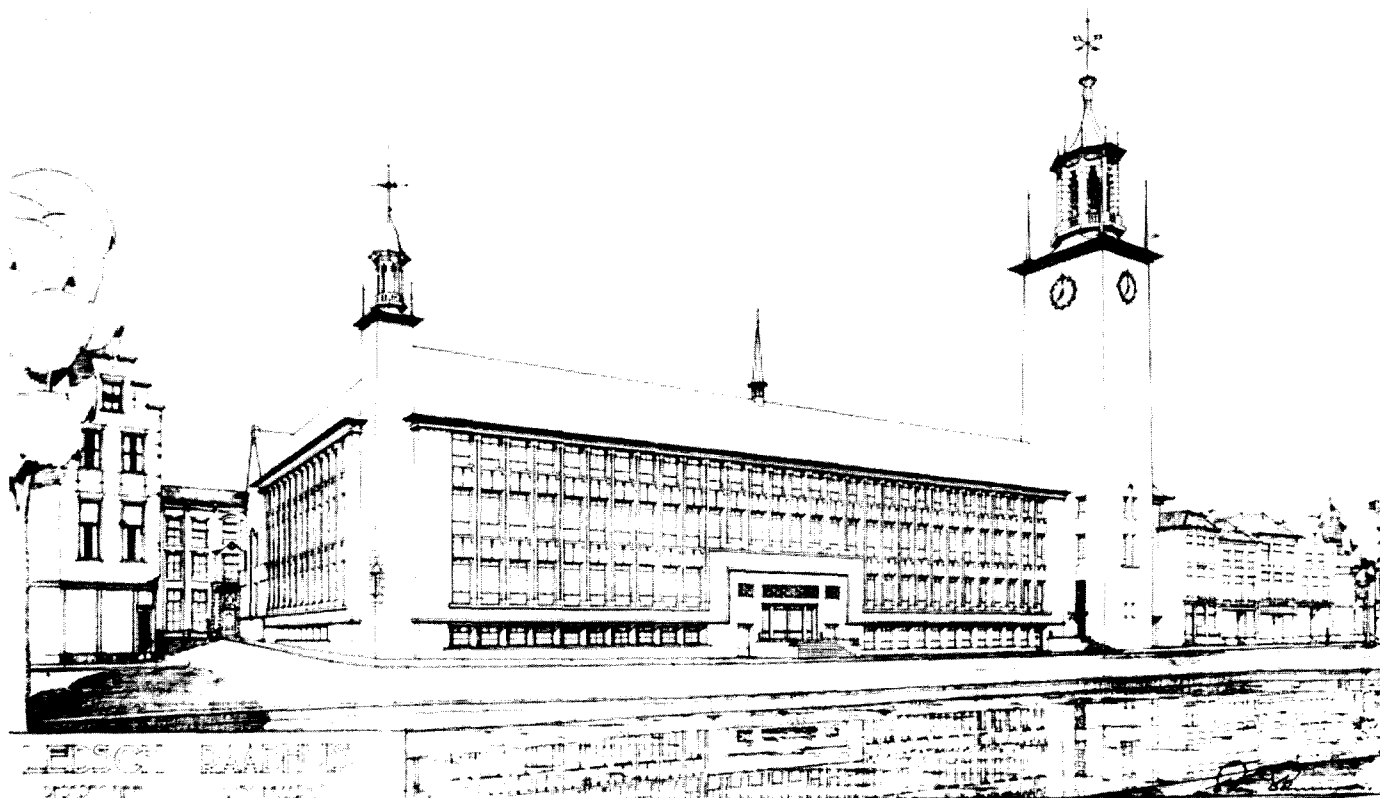
leerde opdracht te benaderen. De voorzitter van de commissie nam daarnaast nog eens contact op met zes andere architecten die allen werden verzocht ontwerpen te maken, namelijk: J.F. Staal (die liet weten niet van de uitnodiging gebruik te zullen maken¹⁷), Co Brandes, F.L.J. Lourijzen, J.M. van Hardeveld, B. Buurman en J.A. van der Laan. Uiteindelijk zou de commissie een selectie uit alle plannen maken en drie architecten aan de raad voordragen om naar de opdracht mee te dingen. Wethouder Splinter had daarop in de Commissie de voorkeur uitgesproken om in ieder geval vijf architecten voor de prijsvraag uit te nodigen. De Commissie schreef naar aanleiding van deze eis: 'Zou de raad besluiten tot meer dan drie kandidaten dan stuit dat op onenigheid van de commissie'. Zij kon deze eis echter niet genoeg kracht bijzetten en liet weten dat het in ieder geval volgens hen zeker niet wenselijk was om meer dan vijf architecten uit te nodigen. En als er dan toch twee extra kandidaten toegevoegd moesten worden, dan zou volgens hen een keuze gemaakt moeten worden uit de kandidaten G. Friedhoff (die juist met de bouw van het stadhuis van Enschede was begonnen), M.J. Granpré Molière, A. Ingwersen, de gebroeders J & T. Stuyvinga, Buurman en Van der Laan.¹⁸ De keuze, hoe wonderlijk ook, viel uiteindelijk op de twee Leidse kandidaten. Een stukje zorg voor plaatselijke bouwmeesters kan bij de keuze van de raad voor de plaatselijke architectenbureaus van Buurman en Van der Laan een rol hebben gespeeld.

De gemeenteraad nodigde, bij raadsbesluit van 11 juli 1932, de architecten C.J. Blaauw, A.J. Kropholler, H.F. Mertens en de Leidse architectenbureaus van B. Buurman en J.A. van der Laan uit om ontwerpen in te leveren voor het stadhuis. Ook Dudok werd benaderd om aan de meervoudige prijs-

vraag deel te nemen, maar hij weigerde nog langer zijn medewerking aan de gemeente te verlenen. Dudok verwoordde zijn afkeer van de gang van zaken in een brief aan het College van B & W waarin hij te verstaan gaf dat naar aanleiding van het schrijven hij de eer had 'te berichten dat uw houding tegenover mijn voorlopige raadhuisontwerp mij ten eenenmale den lust ontnemt tot iederen arbeid voor uw Gemeente'. Tevens besloot de gemeenteraad een Raadhuis Adviescommissie (RAC) in te stellen die de ingekomen plannen op hun waarde moest schatten en zonodig de raad van aanvullende informatie kon voorzien. De commissie werd gevormd door dr. H.E. van Gelder, die directeur van de Dienst Kunsten en Wetenschappen te Den Haag was, de toenmalige Rijksbouwmeester G.C. Bremer, de architect en publicist H. van der Kloot Meyburg, de directeur van de Haagse Academie voor Beeldende Kunsten, J.H. Plantenga, G.L. Driessen en A.M. de Blauw, respectievelijk oud- en zittend directeur van de Gemeentewerken te Leiden.¹⁹

Afb. 6. J.A. van der Laan, tekening met de hoekoplossing Breestraat-Koornbrugsteeg, 1933 (collectie Nederlands Architectuurinstituut, Rotterdam, foto Stedelijk Museum de Lakenhal, Leiden).

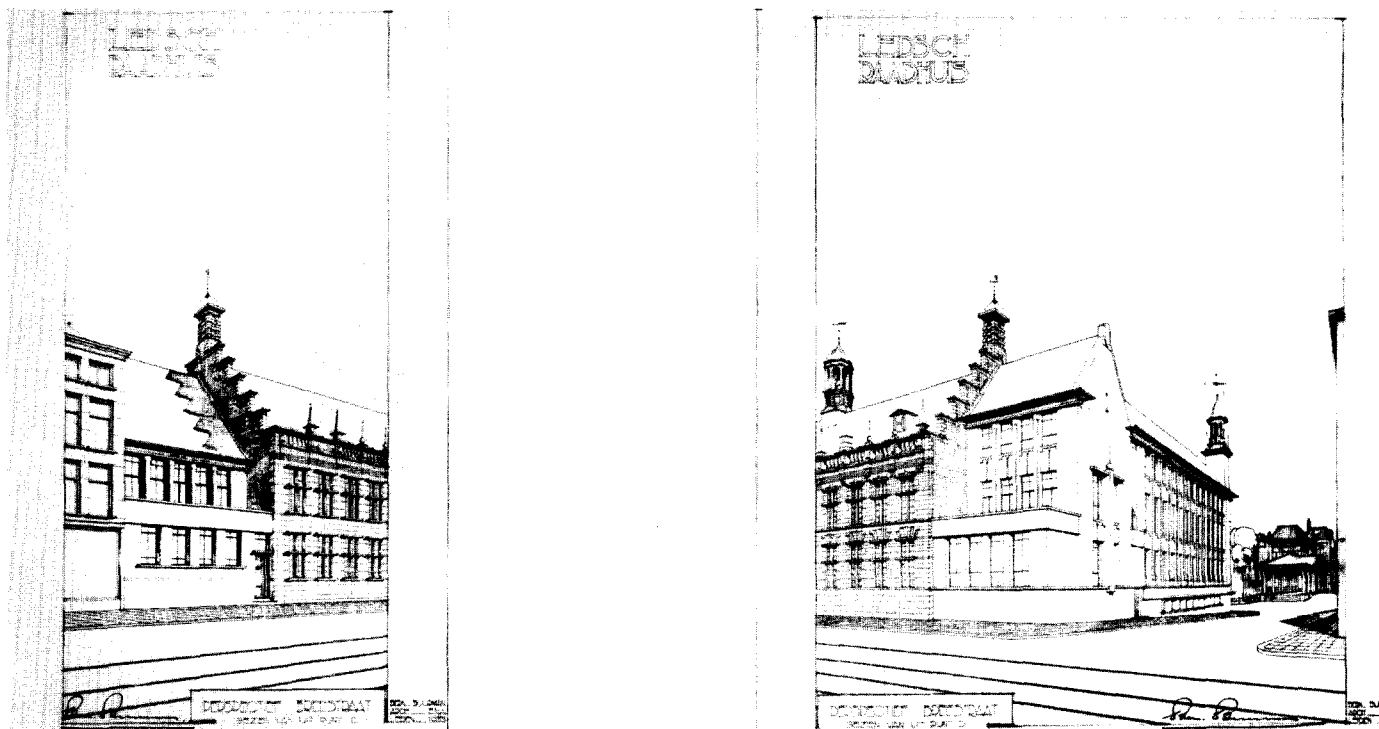
Afb. 7. B. Buurman, tekening van de gevel van het raadhuis aan de Vismarkt, 1933 (collectie Nederlands Architectuurinstituut, Rotterdam, foto Stedelijk Museum de Lakenhal, Leiden).

De mededingers

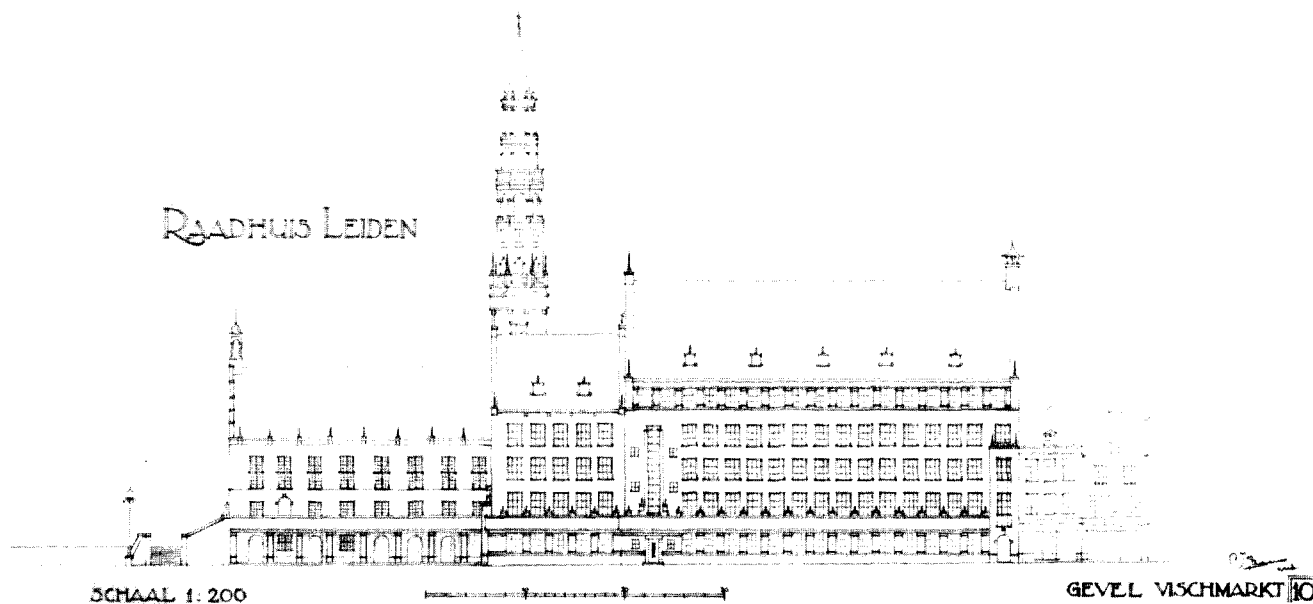
Cornelis Jonke Blaauw (1885-1947) was sinds 1915 verbonden als leraar bouwkunde en decoratief tekenen aan de School voor Bouwkunde, Versierende Kunsten en Ambachten te Haarlem. In 1925 werd hij samen met de architecten P. Vorkink en H.C. Verkruijsen benoemd tot directeur van deze opleiding. Als leraar was Blaauw actief betrokken bij de vorming van vele jonge architecten. Hij was redactielid van het tijdschrift *Wendingen*, dat als spreekbuis van de architecten van de Amsterdamse School fungeerde. Hierdoor had hij een zekere invloed op de bouwkunst van zijn tijd. Zoals W.C. Felkamp in zijn kritiek in het *Maandblad voor Beeldende Kunsten* aangaf,²⁰ kon Blaauw in het begin van zijn carrière tot de stroming van de Amsterdamse School gerekend worden. Deze richting in de architectuur wordt gekenmerkt door een expressionistische vormentaal en door de toepassing van fantasievolle decoraties in ondermeer smeedwerk en natuursteen. Zeer bekend waren de ontwerpen van Blaauw voor drie villa's (Meerhoek, De Boschkant en Beek en Bosch) in het Park Meerwijk te Bergen uit de jaren 1917-1918. Ook de drie laboratoria voor de Landbouwhogeschool te Wageningen uit 1921, die hij in dienst van het Eerste District bij de dienst Landsgebouwen

ontwierp, leverde hem bekendheid op. Enkele jaren later is de vormentaal die Blaauw in zijn ontwerpen toepast al strakker geworden. Deze verandering in stijl is goed te zien in de opdrachten die hij voor de woningbouwverenigingen in Amsterdam-Zuid uitvoerde. Tegen het begin van de jaren dertig nam Blaauw geheel afstand van de vormentaal van de Amsterdamse School en neigde hij steeds meer naar het traditionalisme van de Delftse School. De Amsterdamse School had eigenlijk sinds 1923 al aan betekenis en invloed ingeboet. In dat jaar overleed Michel de Klerk die als de belangrijkste voorman van deze stroming werd beschouwd. De stijl werd nog wel enige jaren daarna toegepast, maar tot grote resultaten kwam het niet meer. In Leiden werd in 1927 bijvoorbeeld het hoofdbureau van politie aan de Zonneveldstraat door architect J. Neisingh nog in de Amsterdamse School-stijl ontworpen. Blaauw stond in zijn tijd bekend als een architect die als particulier en in overheidsdienst een opdracht kundig kon uitvoeren, al was ook toen al bekend dat zijn productie in de jaren dertig terugliep en dat de resultaten door critici als zeer wisselvallig werden bestempeld.

Architect Herman Frederik Mertens (1885-1960) was in de periode 1910-1915 werkzaam als ontwerper van Rijksgebouwen

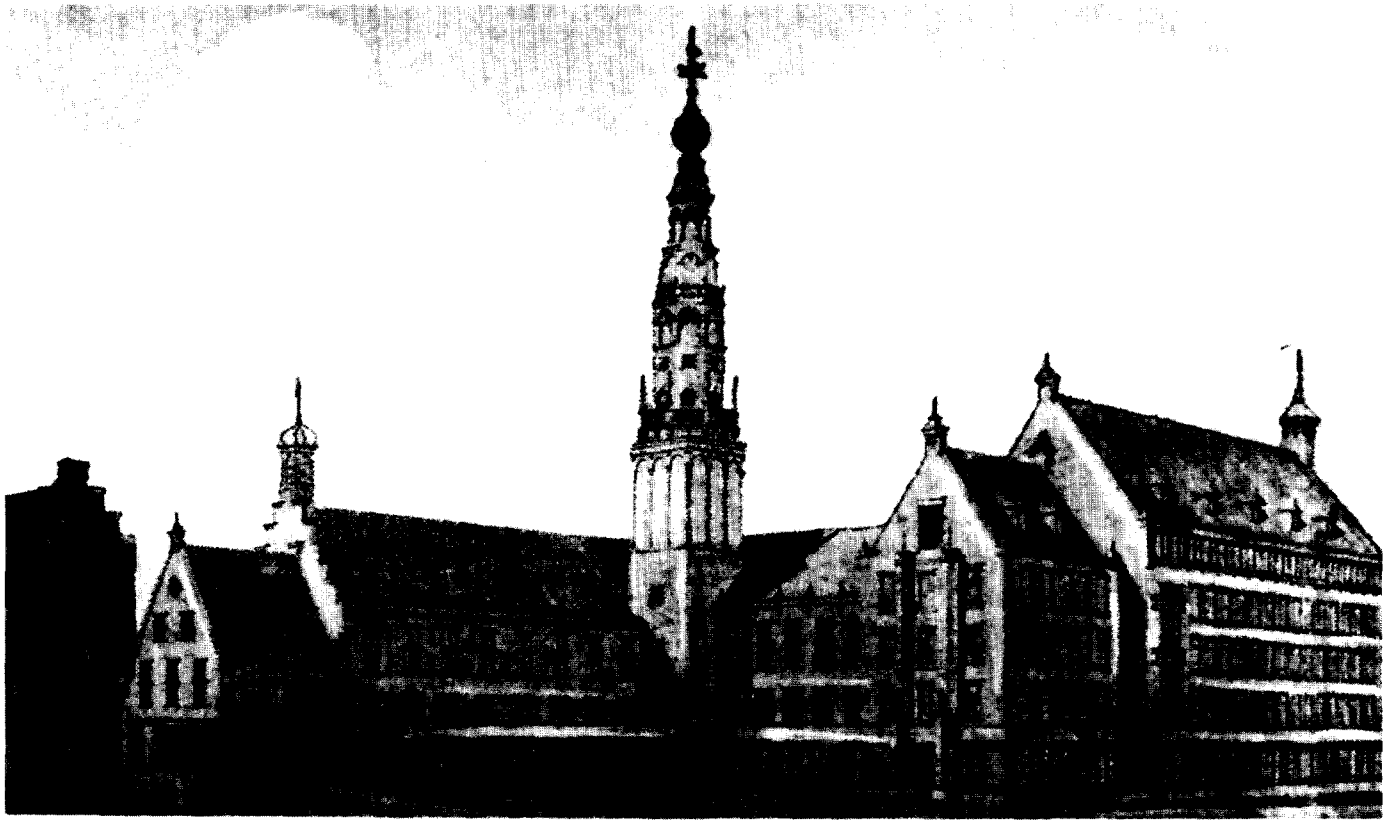
Afb. 8. B. Buurman, tekeningen met de hoekoplossing Breestraat-Koornbrugsteeg, 1933 (collectie Nederlands Architectuurinstituut, Rotterdam, foto Stedelijk Museum de Lakenhal, Leiden).

Afb. 9. C.J. Blaauw, tekening van de gevel van het raadhuis aan de Vismarkt, 1933 (collectie Nederlands Architectuurinstituut, Rotterdam, foto Stedelijk Museum de Lakenhal, Leiden).

in Nederlands-Indië en ontwierp veel bankgebouwen in opdracht van de Nationale Bankvereniging in Nederland. Vanaf 1911 was hij technisch leider bij de meubelfabriek *Labor Omnia Vincit* en later werd hij mede directeur van deze N.V.

Hoewel Mertens al eens eerder meegedongen had aan twee prijsvragen voor grote openbare gebouwen, namelijk voor de Rotterdamse Beurs (1926-1928) en het Volkenbondspaleis in Genève (1927), had hij verder weinig ervaring met de uitvoe-

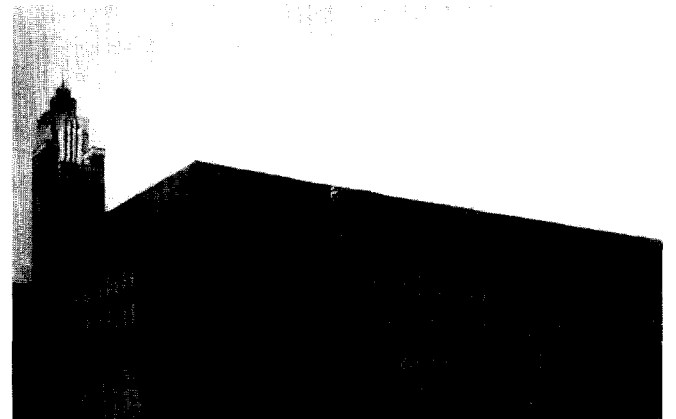
Afb. 10. Prentbriefkaart van het nieuwe stadhuis naar ontwerp van C.J. Blaauw (particuliere collectie).

ring van grote bouwopdrachten. Zijn kandidatuur voor de herbouw van het Leidse stadhuis mag dus op zijn minst verwonderlijk worden genoemd.

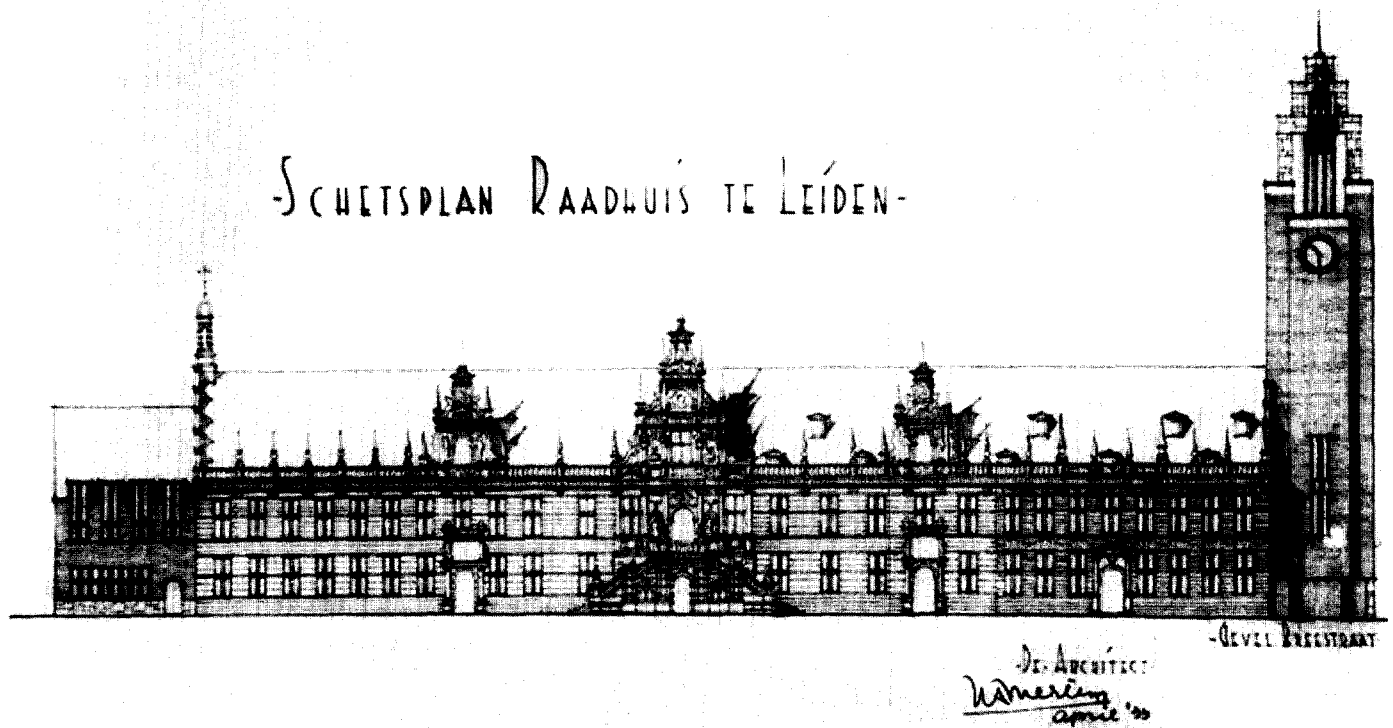
Alexander Jacobus Kropholler (1882-1973) was een door velen bewonderd en door even zovelen verguisd architect. Als autodidact met alleen een timmermansdiploma op zak ontwierp hij zijn eerste gebouw op 18-jarige leeftijd. Door zijn associatie met de Amsterdamse architect J.F. Staal gedurende de periode 1902-1910 maakte hij een grote ontwikkeling op bouwkundig gebied door. Vooral de invloed van H.P. Berlage bleek alomvattend op de architectuur van Kropholler. Zijn hele leven lang bleef hij een trouw volgeling van diens bouwprincipes. Bijna al de ontwerpen van Kropholler werden uitgevoerd in wat hij als het Nederlandse constructiemateriaal bij uitstek beschouwde: de rode baksteen. In zijn ontwerpen combineerde hij de baksteen met natuursteen, daar waar de constructie om versterking vroeg. Kropholler had een voorkeur voor de middeleeuwse, en dan vooral de romaanse bouwkunst.

Na 1910 stortte Kropholler zich vooral op het ontwerpen van kerkelijke gebouwen, maar hij ontwierp ook villa's en openbare gebouwen zoals raadhuisen, een museum en een politiebureau. Door de vele opdrachten die voornamelijk van de katholieke kerk afkomstig waren werd Kropholler vaak in het kamp van de Delftse School ondergebracht. De construc-

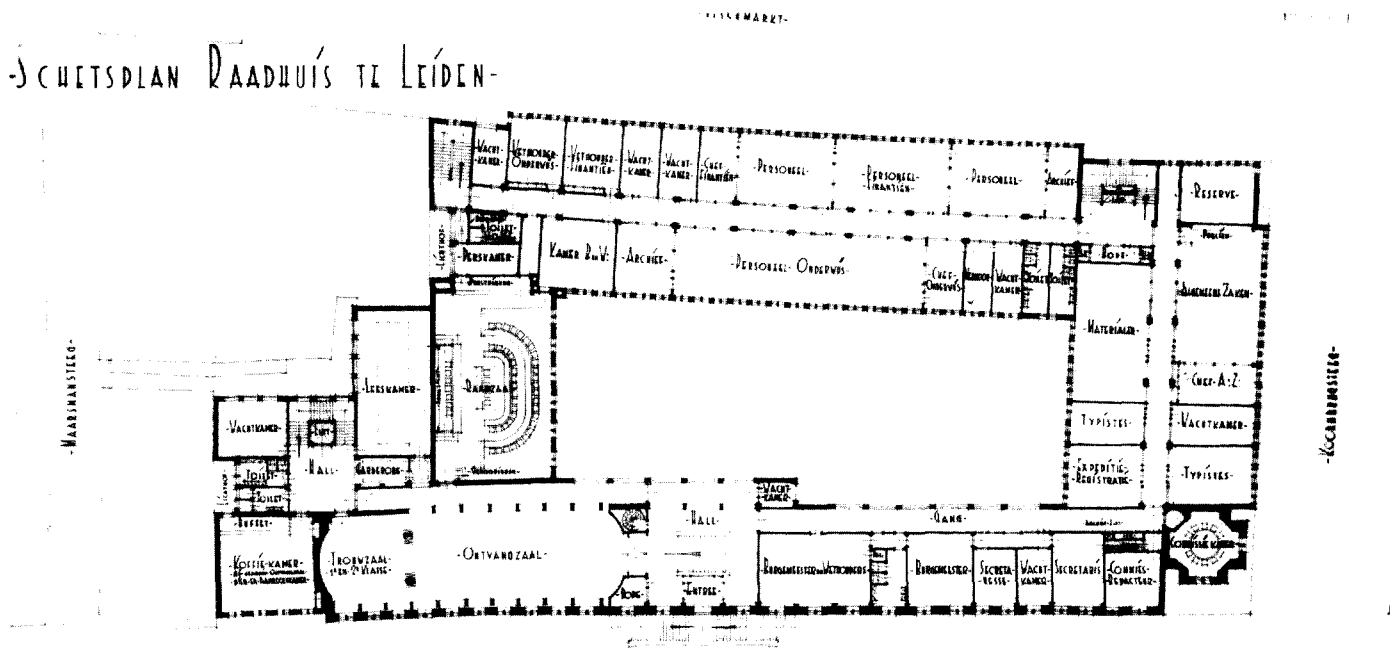
tieve waarheid in het bouwen ging hem boven alles. Kropholler had nogal wat aanhangers in de culturele wereld van zijn tijd, die niet nalieten het gemeentebestuur van Leiden te bestoken met verschillende petitie's. Zo drongen onder anderen H. Bruggmans, D. Hannema, C. Veth, H. Polak en L. Knappert in 1931 bij de raad aan om Kropholler als winnaar uit te roepen. Zij voelden zich gesteund door de kritiek van Just Havelaar die

Afb. 11. H.F. Mertens, tekening van de gevel van het raadhuis aan de Vismarkt, 1933 (collectie Nederlands Architectuurinstituut, Rotterdam, foto Stedelijk Museum de Lakenhal, Leiden).

Afb. 12. H.F. Mertens, tekening van de gevel van het raadhuis aan de Breestraat, 1933 (collectie Nederlands Architectuurinstituut, Rotterdam, foto Stedelijk Museum de Lakenhal, Leiden).

Afb. 13. H.F. Mertens, tekening van de plattegrond van de eerste etage van het raadhuis, 1933 (collectie Nederlands Architectuurinstituut, Rotterdam, foto Stedelijk Museum de Lakenhal, Leiden).

over de architectuur van Kropholler het volgende schreef: 'Dit is werk van zóó zuiver bouwkunstig begrip, zóó recht-schappen en ernstig van geest, zóó rijk aan eenvoud, dat men er naar mijn meening niet met genoeg aandacht op wijzen kan' en 'dit is de geest van concentratie en innerlijke stilte, die ons redden kan uit de wildernis van het moderne leven'.²¹

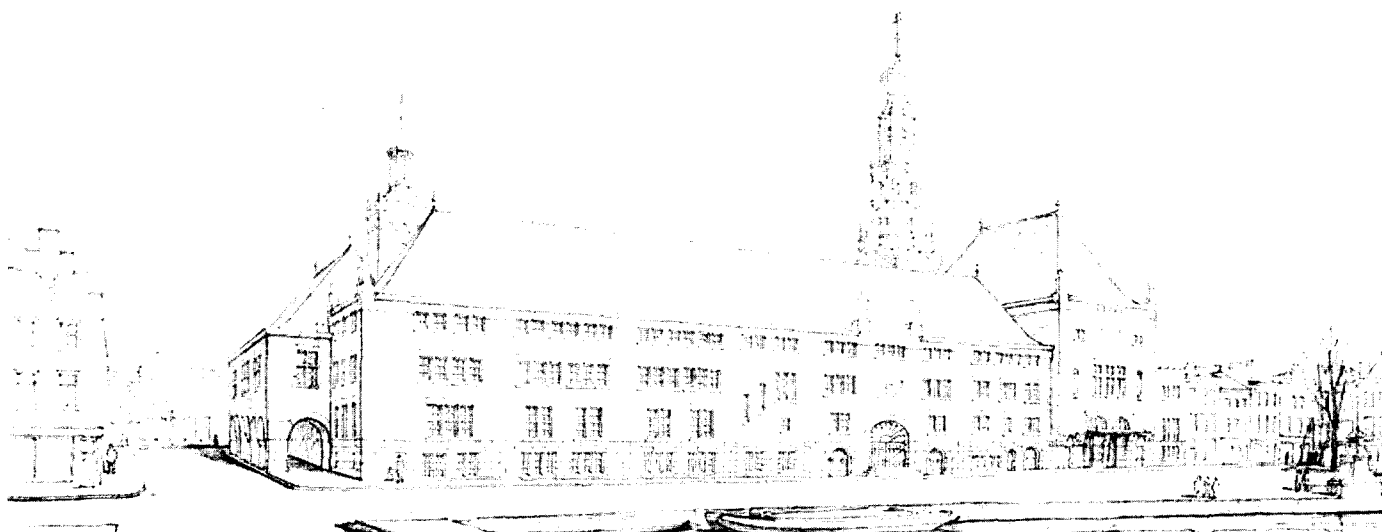
Op welke gronden de gemeenteraad zijn besluit om 'één van Nederlands beste architecten' uit te nodigen uiteindelijk heeft gebaseerd, is niet geheel duidelijk. Was dit werkelijk het doel van de gemeenteraad geweest dan hadden bijvoorbeeld H.P. Berlage, P. Kramer, J.J.P. Oud, en J. Duiker niet in het rijtje mogen ontbreken. Waarschijnlijk was de gemeenteraad van oordeel dat de mening die sommige architecten al eerder betreffende de herbouw van het stadhuis naar voren hadden gebracht niet in overeenstemming was met de eisen van de gemeenteraad, of dat de vormentaal van deze architecten niet genoeg aansloot bij het historische karakter van de zestiende-eeuwse stadhuisgevel.²²

Op 1 mei 1933 werden de plannen van de vijf architecten bij de raad ingediend. Bij de eerste inspectie van de plannen zag de adviescommissie zich al voor een probleem gesteld. Blaauw had namelijk de eisen van het programma overschreden door de percelen Vismarkt 7 en 8 in zijn bouwplan te betrekken, terwijl daar geen toestemming voor gegeven was. Hierdoor ontstond aan de Noord-Westzijde van het gebouw een onregelmatige afsluiting. In plaats van dit plan af te keuren gaf de commissie het advies om de andere vier architecten de mogelijkheid te geven om een variantplan in te dienen waarbij ook zij de beide percelen aan de Vismarkt zouden betrekken. Nadat deze plannen waren binnengekomen werden de vijf ontwerpen gepubliceerd in het *Bouwkundig Weekblad Architectura* van 19 augustus 1933. Tegelijkertijd werden de

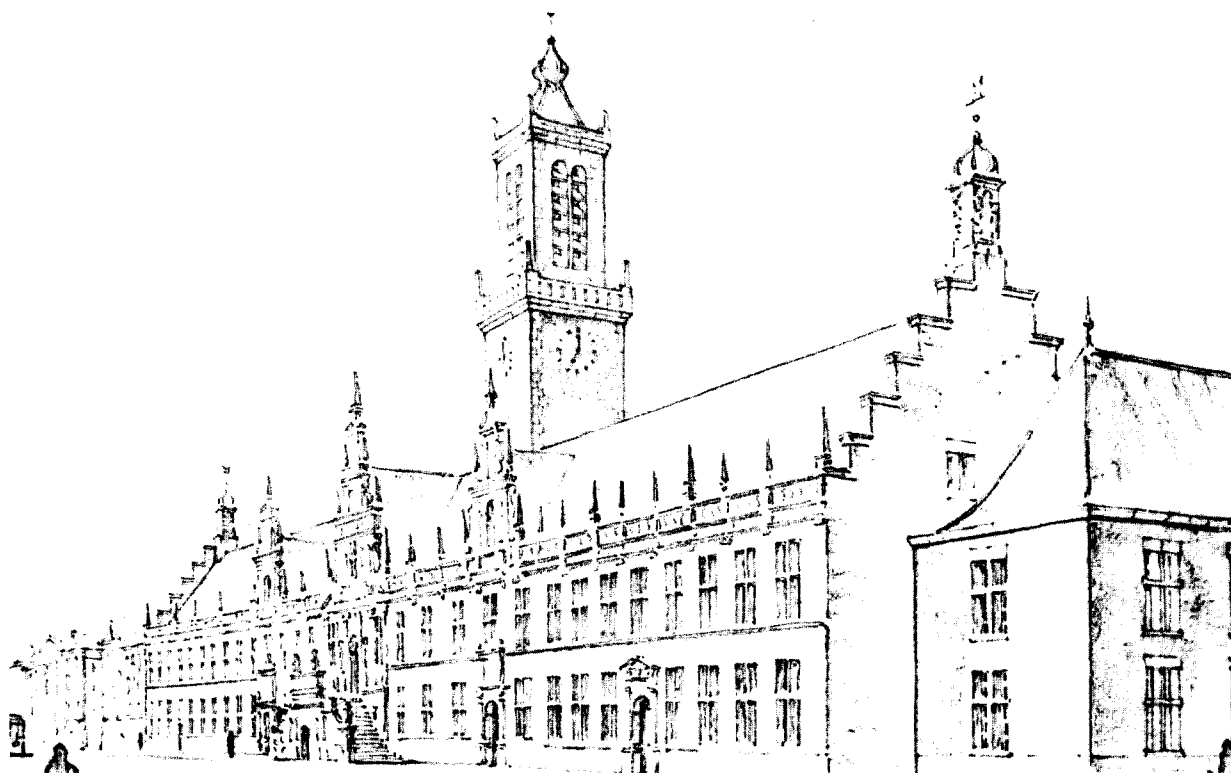
tekeningen in het stedelijk museum De Lakenhal getoond aan het Leidse publiek. Op deze tentoonstelling waren ook ontwerpen van vier architecten die buiten de prijsvraag om hun steentje wilden bijdragen aan de realisatie van het nieuwe stadhuis.²³ In de gemeenteraad ontstond naar aanleiding van deze expositie enige commotie toen door de raad een ingezonden brief werd ontvangen van een groep technici die de tentoonstelling hadden bezocht. Zij spraken over de gepresenteerde plannen als 'vijf mislukkingen, waarvan het plan Blaauw het grootste fiasco is geworden! Hij heeft o.a. de Vismarkt vergroot, het Raadhuis verkleind, de raadszaal gelegd aan de Vismarkt, aan die zijde verdiepingen opgestapeld, om uit te komen met het plaatsen van afdelingen en hierdoor aan die gevelzijde het aspect gegeven van een dromedaris met voorovergebogen kop.' In hun opvatting had geen van de vijf officiële architecten de gevels van het oude en nieuwe stadhuis tot een esthetisch geheel kunnen verenigen. Van de vier vrije kandidaten werd het ontwerp van architect F. Koot het meest geslaagd gevonden: 'Dit plan is in één woord: af.' B & W had echter geen boodschap aan deze steunbetuiging en liet Koot op 10 november 1933 weten geen verder uitgewerkte plannen van hem toegezonden te willen krijgen. Hoe groot de verdeeldheid binnen een afzonderlijk vakgebied was, mag duidelijk worden uit het *Technisch Gemeenteblad* van 10 november 1933 waarin het plan van Blaauw juist als zeer geslaagd werd gekwalificeerd.

De vijf officiële ontwerpen

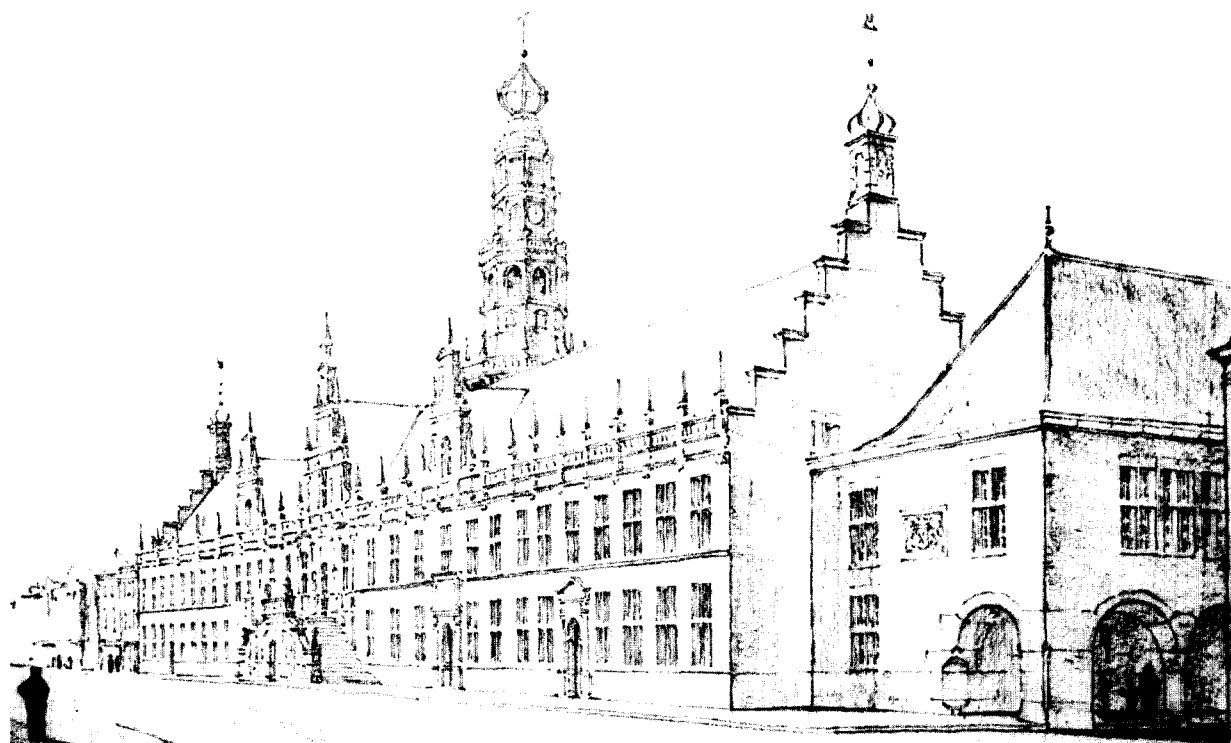
De plannen die door de vijf architecten voor het nieuwe stadhuis werden ingeleverd, verschilden erg van elkaar. Het ontwerp van Mertens is een zakelijk gebouw met monumentale trekken die in hoofdzaak het meeste doet denken aan de ar-

Afb. 14. A.J. Kropholler, tekening van de gevel van het raadhuis aan de Vismarkt, 1933 (collectie Nederlands Architectuurinstituut, Rotterdam, foto Stedelijk Museum de Lakenhal, Leiden).

Afb. 15. A.J. Kropholler, tekening van de gevel van het raadhuis aan de Breestraat met een moderne toren, 1933 (collectie Nederlands Architectuurinstituut, Rotterdam, foto Stedelijk Museum de Lakenhal, Leiden).

Afb. 16. A.J. Kropholler, tekening van de gevel van het raadhuis aan de Breestraat met de 'oude' toren en met een variant van de hoekoplossing Breestraat-Koornbrugsteeg, 1933 (collectie Nederlands Architectuurinstituut, Rotterdam, foto Stedelijk Museum de Lakenhal, Leiden).

chitectuur van Jan Wils. De toren keert in zijn ontwerp niet terug op de oude plaats maar is door hem aan de hoek Breesraat en Koornbrugsteeg aangegeven. De toren doet enigszins denken aan de Hochzeitsturm van architect Joseph Maria Olbrich te Darmstadt uit 1908. Een gelukkige greep in het plan van Mertens was dat hij een binnenplaats ontwierp die zowel voor trouwauto's als voor voetgangers (via een colonnade aan de Koornbrugsteeg) toegankelijk was. De indeling van de plattegrond werd als fraai en overzichtelijk beoordeeld. Het plan van Mertens had echter een groot bezwaar: door de plaatsing van de toren aan de Breesstraat was de aansluiting met de oude gevel niet echt gelukkig te noemen.

In het ontwerp van Van der Laan bleek ook sprake van een onvoldoende aansluiting tussen oud en nieuw terwijl 'wat de vormgeving betreft, eigenlijk weinig positiefs [is] te zeggen [...] en getuigt ook niet van een eigen karakter.'²⁴ Ook in dit plan wordt de indeling van de plattegrond als meest sterke gedeelte van het plan gezien. Ook het ontwerp van de andere Leidse mededinger werd als ongunstig, niet harmonieus en weinig gelukkig bestempeld. Buurman heeft zich voor zijn ontwerp laten inspireren door het ontwerp voor het raadhuis van Enschede van G. Friedhoff en dus ook in zekere mate door het ontwerp van Ragnar Östberg voor het stadhuis van Stockholm uit de periode 1907-1923. Ook in dit ontwerp was de aansluiting tussen de oude gevel en het nieuwe stadhuis erachter niet geslaagd en werd in het beoordelingsrapport zelfs gesproken over afbreuk aan het karakter van de oude gevel door het ontwerp.

Het ontwerp van Kropholler werd vooral bekritiseerd op de plattegrond: ten opzichte van de ligging van enkele ruimten van de opgave afgeweken en de plattegronden en doorsneden 'treft een willekeurig lijkende onregelmatigheid'. Hierdoor was de indeling van het gebouw niet overzichtelijk. Hoewel het plan, zeker wat het tot zijn recht komen van de oude gevel betreft, uitstekende kwaliteiten liet zien, had men veel kritiek op de 'in Roomaanschen trant gehouden binnenarchitectuur van de Burgerzaal met haar zéér zware kolommen vóór de raampenanten aan de Breesstraat'. De romaanse stijl was niet in overeenstemming met de fijn gelede architectuur van de oude voorgevel. Het exterieur zette echter wel de traditie van het Leidse raadhuis als een belangrijk monumentaal gebouw voort. Het karakter van het oude deel bleef behouden en het eigen karakter van Krophollers schepping werd niet door hem verloochend.

Over het plan van Blaauw was het rapport erg enthousiast. Een goede, overzichtelijke plattegrond werd volgens het rapport in dit ontwerp gecombineerd met een buitengewoon geslaagde vormgeving. Het ontwerp schetste een harmonisch geheel, dat zeer goed aansluiting vond bij het stadsbeeld. De toren werd bestempeld als een symbolische én stedenbouwkundige overgang tussen het oude en nieuwe gedeelte van het stadhuis.

Blaauw of Kropholler?

De adviescommissie was van oordeel dat het plan van Blaauw het beste was om tot uitvoering te worden gebracht. Ook de commissie van fabricage en het college van burgemeester en

wethouders waren deze mening toegedaan. De lage bouwkosten waren voor de gemeente Leiden doorslaggevend om voor het plan van Blaauw te kiezen. Men was bereid de minder sterke kanten van het plan, waaronder de gebrekkig opgebouwde plattegrond en de summiere lichttoetreding in sommige delen van het gebouw, te accepteren, zolang de begroting van Blaauw onaangetast zou blijven. Direct verschenen tijdschriftartikelen waarin verschillende architecten, kunstenaars en critici hun mening gaven over het ontwerp van Blaauw. In enkele gevallen stuitte de plannen op veel verzet en zoals een van de schrijvers het formuleerde was de centrale vraag steeds weer 'wordt het Blaauw of toch Kropholler?' Ook nu heerste er weer verdeeldheid. Voor velen waren er nog steeds redenen genoeg de strijd wie het nieuwe raadhuis ontwerpen zou, voort te zetten. In deze strijd deinsde men er niet voor terug zijn keuze voor de beste kandidaat kracht bij te zetten met politieke en godsdienstige argumenten. Verwijten klonken over en weer. Naast de architecten bepaalden verschillende kunstcritici hun mening. Zo kwam Cornelis Veth in zijn *kroniek* in het *Maandblad voor Beeldende Kunsten* verscheidene malen terug op de raadhuiswestie. Hij sprak zich uit voor het ontwerp van Kropholler en zag zich in deze keuze terzijde gestaan door 'hen die geacht kunnen worden de kunsten in ons land te vertegenwoordigen.' Hij noemde in dit verband H.P. Bremmer, A. Plasschaert, D. Nijland, J. Raedecker en de architect Jan Jans. Feltkamp, schreef in 1933 dat 'een architect niet enkel beoordeeld kan worden door zijn ontwerpen op papier, maar ook door het bekijken van het tot stand gekomen werk.' Uit dit oogpunt bezien schreef hij over Blaauw het volgende: 'Blaauw verloochent al zijn modernismen en maakt een ontwerp zonder enig persoonlijk accent.' Over Kropholler schreef hij 'Kropholler daarentegen behoefde zijn wezen geen geweld aan te doen om een passend geheel te leveren'.²⁵

De kritiek die op het plan van Blaauw werd gegeven, spitste zich voornamelijk toe op de vrijheid die deze architect zich gepermitteerd had om twee panden aan de Vismarkt in zijn plannen te betrekken om zodoende een plein te kunnen realiseren. Dat het plein achter en niet voor het raadhuis lag bevreemde enige toeschouwers zeer en juist omdat de eis van het gemeentebestuur was dat 'het zwaartepunt van het stadhuis als representatief centrum ... aan de Breesstraat [moet] liggen'. Verder moest de plattegrond van het ontwerp van Blaauw het ontgelden. Tegenstanders meenden dat de gemeenteraad zich had laten overdonderen door de monumentale groepering van de verschillende representatieve ruimten. Aan de hand van de doorsneden kon echter aangetoond worden dat bijvoorbeeld de brede gang op het niveau van de Breesstraat en op de eerste verdieping indirect en dus zeer slecht verlicht zouden worden. Onvoldoende toetreding van licht zou ook het geval zijn in bijvoorbeeld de secretarie, en dat voor een gebouw dat aan alle kanten het licht gratis ontvangt! Tegelijkertijd ontstond er grote bezorgdheid dat het plein van Blaauw de Koornbrug over de Nieuwe Rijn als het ware in een groot vacuüm zou opslokken. De redactie van *De Gids* en met name J.H. Huizinga maakte zich bezorgd over dit punt. Hij schreef: '[dit] pleintje is in de pers een "gelukkige greep" genoemd. Het is een misgreep van

de bedenkelijkste soort Caveant consules.²⁶ Tegenstanders bespeurden in het rapport van de Raadhuis Advies Commissie een bijzondere welwillendheid ten aanzien van het plan van Blaauw, die tegenover de andere architecten niet werd getoond. Officiële organisaties zoals Monumentenzorg en De Vereniging Oud-Leiden waarin onder anderen burgemeester Van de Sande Bakhuyzen in het bestuur actief was, lieten na een protest tegen de omstreden onderdelen in het ontwerp van Blaauw te laten horen.

Volgens Cornelis Veth was het vooral aan de houding van de Bond van Nederlandse Architecten te danken dat architect Blaauw en zijn ontwerp voor het raadhuis zo krachtig naar voren werd geschoven. Blaauw was immers jarenlang bestuurslid van de B.N.A. en redacteur van het tijdschrift van de bond geweest. Kropholler daarentegen had in 1932 de bond de rug toegekeerd. Het bleek dus moeilijk vol te houden dat de B.N.A. als neutrale rechters over het ontwerp van Kropholler konden oordelen. De Bond steunde Blaauw meer dan evenredig en legde veel gewicht in de schaal voor de acceptatie van het plan. Er was echter nog een vraag die onder ogen gezien diende te worden. De kosten van het plan Blaauw bleken veel te laag te zijn gesteld. Blaauw wilde veel duurdere materialen gebruiken dan de andere architecten, en toch kwam hij op de laagste bouwsom uit. Veth voorzag dat de gemeente Leiden de monumentale opzet van het plan Blaauw in de toekomst zou moeten betalen met monumentaal hoge belastinggelden. In dit laatste zou hij gelijk krijgen. Tenslotte had Blaauw bij de definitieve presentatie van de plannen in het geheel geen ontwerpen van het interieur meegezonden. Het bleef dus zeer lang onduidelijk in welke richting het interieur zich uiteindelijk zou ontwikkelen: eigentijds-modern of juist teruggrijpend op historisch stijlen.

Tegelijkertijd met de kritiek op Blaauw werd veelvuldig een lans gebroken voor het plan van Kropholler. In veel gevallen werd dit ingegeven door persoonlijke sympathie of verwantschap met deze architect, maar sommige schrijvers nuanceerden hun mening over het vraagstuk terdege. De plattegrond van Kropholler was inderdaad op veel punten minder goed ingedeeld maar het exterieur getuigde van een groter bouwkunstig besef dan de schepping van Blaauw. De kritiek in het rapport van de RAC op het plan Kropholler waarin de vormentaal als 'archaïstisch Romaansch of middeleeuwsch kloosterachtig' werd gekwalificeerd, was inderdaad kortzichtig. Ondanks het feit dat het romaanse uiterlijk van Krophollers plan niet goed aansloot op de renaissancegevel, wist hij toch een monumentaal gebouw te ontwerpen dat goed in de bebouwde omgeving werd opgenomen. Kropholler beschouwde de zuiverheid van stijl in de historische stadhuysgevel als leidend beginsel en als uitgangspunt voor een nieuwe schepping die eerlijk van geest zou zijn en een schone toekomst inluiden zou. Architect Jan Jans formuleerde zijn ideale raadhuisontwerp als volgt: 'een stadhuis van Kropholler op een Krophollersche vertaling van den plattegrond van Mertens [het enige goede element in zijn ontwerp – KvO], met behoud van de toren op de ook nu door Kropholler gekozen plaats'.²⁷ Een zeer goede vondst in het plan Kropholler was het binnen-

plein maar vooral ook de aanbouw aan de Koornbrugsteeg. Door middel van een colonnade bracht hij een harmonieuze verbinding tussen de oude en de nieuwe gevel tot stand en werd een visuele verbintenis met de Koornbrug gemaakt. Blaauw zou later dit element in zijn uiteindelijke ontwerp overnemen, zeer tegen de wil van Kropholler. In het rapport van de RAC werd het interieur van het plan Kropholler overwegend positief besproken en met name de aankleding en de ligging van de raadzaal aan het binnenplein oogstte veel succes.

Hoe men in Leiden een stadhuis ging bouwen

Al de steunbetuigingen aan het adres van Kropholler hadden geen invloed op het besluit van de gemeenteraad. Op 20 december 1933 wees de raad, met 21 stemmen voor en 14 stemmen tegen, Blaauw aan als winnende architect van de raadhuisprijsvraag. Veth sputterde nog wat tegen. De beslissing was in zijn ogen onjuist en ongeldig, omdat de juiste verhouding van stemmen door hem op 18 voor en 17 tegen gesteld werd, en er dus geen sprake was van een overgrote meerderheid. De definitieve uitslag, volgens Veth, was tot stand gekomen doordat op het laatste moment drie protestants-christelijke raadsleden overstag gingen. Zij gunden de katholieke Kropholler de overwinning blijkbaar niet.²⁸ Wel probeerde een groep voorstanders van het plan van Kropholler, onder wie Veth en Felkamp, nog via een adres aan Koningin Wilhelmina om het besluit van de gemeenteraad van 20 december 1933 nietig te doen verklaren. De minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen berichtte op 2 maart 1934 dat de prijsvraag en de keuze voor de architect die daaruit voortgevloeid was geheel tot de verantwoordelijkheid van de gemeente behoorde, en dat de regering zich buiten deze zaak zou houden. De kritiek van Veth haalde dus ook op het hoogste niveau niets uit. Op 9 juli 1934 kreeg Blaauw van de gemeenteraad de definitieve opdracht tot de herbouw van het stadhuis toegewezen.

Het ontwerp van Blaauw werd positief beoordeeld om zijn heldere plattegrond en de ingreep om op een van de hoeken van het ontwerp een plein te projecteren waardoor het gebouw vrijer in de bebouwde omgeving kwam te liggen. Duidelijk is gebleken dat niet iedereen tevreden was met deze vinding van Blaauw. Zo concludeerde het tijdschrift *De Gemeenschap*: 'het zal weinig hinderen, maar ook zeker niet verrukken en het staat afzijdig van het élan van de bouwkunst van het heden. Netjes opgelost. Maar Leiden wilde dat immers ook niet anders!'²⁹

De reconstructie, restauratie en wijzigingen van de historische gevel

Min of meer los van de perikelen die rond de prijsvraag waren ontstaan werkte een ploeg deskundigen aan de restauratie en het conserveren van de geblakerde resten die nog van de gevel overeind stonden. Al enkele dagen na de brand was namelijk al een begin gemaakt met het vrijmaken en verzamelen van de bouwfragmenten van de voorgevel. De topgevels waren direct na de brand omgehaald omdat er gevaar bestond dat

resten een gevaar voor het verkeer in de Breestraat zouden zijn. Op advies van prof. D.F. Slothouwer en dr. J. Kalf, de directeur van het Rijksbureau voor Monumentenzorg werd besloten de renaissancegevel te reconstrueren. Aan H. van Heeswijk, ingenieur voor de monumenten, werd de taak toevertrouwd om de over het terrein verspreide bouwfragmenten naar de Hooglandse Kerk over te brengen en daar weer tot de oorspronkelijke gevel te ordenen zover dat mogelijk bleek. Deze reconstructie zou als uitgangspunt dienen voor de restauratie van de gevel. Samen met Van Heeswijk werd prof. A.W.M. Odé namens de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg aangesteld als leidinggevende over de gevelrestauratie. J.A.L. Bom werd benoemd tot hoofdopzichter van de restauratie ter plekke. Bom werd in het opmeten van de gevel bijgestaan door E.A. Canneman.

De gevel aan de Breestraat stond ondertussen in de steigers. Door de voortdurende inwerking van water en wind verslechterde de bouwkundige staat van de gevel zienderogen. Van een snelle reddingsactie was allang geen sprake meer, maar tegen het einde van 1932 werd uiteindelijk toch begonnen met het nemen van maatregelen ter bescherming van de gevel en het vastleggen van de overgebleven resten op tekeningen. Gedurende enkele maanden werd de gevel (met een totale lengte van 78 meter) opgemeten en op een grote werktekening van vier meter vastgelegd. Uitgaande van deze tekening en de reconstructie die in de Hooglandse Kerk reeds ver was gevorderd, konden Van Heeswijk en Odé een aanvang maken met de werkelijke restauratie. Het bouwplan van Blaauw ging vanzelfsprekend uit van het behoud van de gevel, vormde een beeldbepalend deel van het nieuwe stadhuis en had de wezenlijke functie als 'gezicht' van het hele bouwwerk behouden. Toch beschouwde Blaauw de historische gevel niet als het enige compositie-onderdeel waaraan hij voor zijn ontwerp van het nieuwe stadhuis aan de Vismarkt inspiratie kon opdoen. De gevel werd daarom niet in zijn geheel teruggebracht in de oorspronkelijke vorm. De gevels die in 1662 en in 1735 aan de twee huizen aan de westzijde van de gevel waren aangebracht, werden niet opnieuw opgetrokken. In plaats daarvan werden hier een zandstenen gevel met drie kruisgevels aangebracht in dezelfde afmetingen zoals die in de oostzijde uit 1604 te vinden zijn. Door Verstoep werden in de strekken boven deze ramen drie afbeeldingen aangebracht van *Het land rondom de stad*, *Het Beleg van Leiden* en *De brand van het stadhuis op 12 februari 1929*. De zijstrekken boven de kruisramen aan de gerestaureerde oostzijde werden voorzien van rustieke- of zogenaamde 'sponsmotieven'. De middelste strekken waren in vroegere tijden al van figuurlijke voorstellingen voorzien. Verstoep repareerde deze allemaal en accentueerde ze waar mogelijk. De iconografie en betekenis van deze voorstellingen (onder andere een paard met daarboven een engelfiguur, een mansfiguur en verschillende dieren en vegetatie) is niet meer te achterhalen. Door deze kunstgrepen kreeg de nieuwe stadhuisgevel een symmetrische indeling die oorspronkelijk niet in de gevelpartij aanwezig was.³⁰

Onder de leiding van beeldhouwer Odé en Heeswijk werd op 1 september 1935 officieel begonnen met de restauratie, die

in samenwerking met Blaauw was opgesteld. Op het Pieterskerkhof was een beeldhouwerswerkplaats ingericht waar de ontbrekende gevelementen opnieuw in steen werden gehakt. Dit beeldhouwwerk moest in de geest van het zestiende-eeuwse werk uitgevoerd worden men mocht zeker niet in een slaafse navolging van de zestiende-eeuwse stijl vervallen. Om tot de gewenste resultaten te komen werd een beroep gedaan op de beste restauratie-beeldhouwers die door Odé zelf werden geselecteerd. Om de beeldhouwwerken uit te voeren werden uiteindelijk drie beeldhouwers aangesteld: P. Chr. Van Dongen (die tevens tot chef-beeldhouwer benoemd werd), L.G. Verstoep en M. Pietersen. Halverwege 1936 werd begonnen met de opbouw van de gevel en in april 1937 was deze reeds gevorderd tot de hoogte van de oorspronkelijke kroonlijst. Voordat in oktober aan de zij-topgevels kon worden gewerkt, moest de gevel worden verankerd aan het betonskelet van de nieuwbouw. Dit was een knap staaltje van ingenieurswerk omdat de gevel aan de Breestraat zowel een holle als een bolle kromming vertoonde en de gevel niet direct op het betonskelet aangebracht mocht worden in verband met het krimpen en uitzetten van het beton. Gedurende 1938 en 1939 werd de grote topgevel voltooid en werd de laatste hand gelegd aan de middenpartij, de poorten en de monumentale trap met stoep.

De laatste kwesties

De perikelen over de stadhuis kwestie behoorden tegen het eind van de jaren dertig zo goed als tot het verleden. Dit nam echter niet weg dat kunstminnend Nederland alert op de voortgang van de bouw bleef letten. Het waren nu vooral de journalisten die Blaauw ter verantwoording riepen. In het *Algemeen Handelsblad* van 6 december 1939 verscheen een kritisch artikel met als kop: 'Leidsche Stadhuisbouw. B en W weerleggen klachten over tragen gang van zaken. Nadeelige financiële gevolgen'. In dit artikel beweerde de journalist dat de voltooiing van het Leidse stadhuis zo lang op zich liet wachten omdat Blaauw zich teveel werk op de schouders had genomen. En inderdaad was Blaauw in dit jaar betrokken bij nog zeker drie andere raadhuisprojecten voor onder andere de gemeenten Alphen aan de Rijn, Hoogeveen en Vlaardingen. Ook werden te weinig arbeiders ingezet om het project op korte termijn af te ronden. Terloops wees de journalist erop dat van de 30 man die aan de afwerking van het raadhuis werkten, slechts een zeer klein percentage uit Leiden afkomstig was. De trage gang zou nadelige financiële gevolgen hebben voor de gemeente. Bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog was de bouw en de inrichting voor het grootste deel gereed. Voor het einde van 1940 betrokken het gemeentebestuur, de dienst Gemeentewerken, de secretarie en de gemeente-ontvanger hun dienstruimten. De oorlog verhinderde de complete voltooiing van het stadhuis. Pas 10 jaar na de beëindiging van de Tweede Wereldoorlog was het stadhuis te aanschouwen zoals het door architect Blaauw was bedoeld. Tegen die tijd was alle kritiek verstomd, alleen Kropholler bleef zich tot ver in de jaren vijftig in woord en geschrift rancuneus uiten over de door hem verloren prijsvraag.

Noten

- 1 A. Otten, 'Het Raadhuis van Leiden' in: *Bouwkundig Weekblad Architectura* jrg. 50 (1929), nr. 7, p. 47.
- 2 Zie voor een korte uiteenzetting : I.W.L. Moerman et al, *Niet gebouwd Leiden*. Utrecht 1987, p. 8-15.
- 3 J. de Bie Leuveling Tjeenk & A.J. v.d. Steur, 'Adres aan het Gemeentebestuur van Leiden' in: *Bouwkundig Weekblad Architectura* jrg. 50 (1929), nr. 18, p. 137-138.
- 4 Het verslag werd gepubliceerd in *Bouwkundig Weekblad Architectura* jrg. 50 (1929), nr. 24, p. 192, e.v.
- 5 De andere ondervraagden waren J. Duiker, M.J. Granpré Molière, J. Gratama, R.N. Roland Holst, H. v.d. Kloot Meijburg, A. Otten, D.F. Slothouwer en J.F. Staal.
- 6 Brief van Burgemeester en Wethouders van Leiden aan W.M. Dudok, december 1929 (collectie gemeente-archief Leiden).
- 7 Thans Bonaventura College.
- 8 Zie voor een uitgebreide lijst van de bouwwerken van Dudok in Leiden: H. v. Bergeijk, *Willem Marinus Dudok, Architect-stedebouwkundige 1884-1974*. Naarden 1995.
- 9 Zie bijvoorbeeld: M. Dubois, 'Invloed van de architectuur van W.M. Dudok in Vlaanderen' in: M. Cramer, et al, *W.M. Dudok 1884-1974*. Amsterdam 1981, p. 40-51.
- 10 *Leidsch Dagblad*, 10 december 1929.
- 11 C. Veth, 'Leiden is geen Hilversum' in: *Maandblad voor Beeldende Kunsten*, jrg. 7 (1930), p. 341-343.
- 12 *Gijsbrecht, de bouwheer of Leyden verlost* in: *Leidsche Courant* van 2 november 1931.
- 13 *Bouwkundig Weekblad* (51) 1930, p. 273-281.
- 14 Architect Van Oerle schreef onder een afbeelding van het ontwerp van Dudok 'Na 6 maanden van zijn opdracht bracht architect Dudok "de torende pijler". "Men ontdekte dáár nu, dat zijn wijze van bouwen in die Leidsche omgeving niet "aanpast"".
- 15 Deze brief wordt bewaard in het archief van het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie te Den Haag.
- 16 De Delftse School werd gevormd door een groep architecten die zich rond de Delftse hoogleraar bouwkunde prof. ir. M.J. Granpré-Molière (1883-1972) hadden verzameld. Deze stroming in de architectuur kan als een reactie op het functionalisme in de bouwkunst worden gezien. Voor inspiratie werd voornamelijk geput uit de eigen nationale bouwkunst en haar denkbeelden.
- 17 Waarschijnlijk wilde Staal zijn zwager en voormalige compagnon Kropholler niet in deze prijsvraag beconcurreren.
- 18 Een deel van deze architecten en vele anderen waren eigenlijk vanaf 1930 al achter de schermen actief om bij de bouw van het nieuwe raadhuis te worden betrokken. Bekende namen als D.F. Slothouwer en J. Boterenbrood worden hierbij afgewisseld door minder bekende als J.A.N. Sutterland en H.P.J. De Vries.
- 19 Ook dr. J. Kalf, de secretaris van de Rijkscommissie voorde Monumentenzorg werd benaderd om zitting te nemen in de RAC, maar bedankte daarvoor.
- 20 W. Feltkamp, 'De Leidsche raadhuiswestie' in: *Maandblad voor Beeldende Kunsten* jrg. X (1933), p. 306-310. Mr. W.C. Feltkamp was kunstcriticus te Leiden en publiceerde o.a. de inleiding bij *R. Bremmer. 30 reproducties naar zijn werk, (1930) en Zien en verstaan. Inleiding tot het juist opvatten van kunstwerken* (1946).
- 21 Adres aan de gemeenteraad van Leiden d.d. 18 augustus 1931.
- 22 Bijvoorbeeld Berlage had zich uitgesproken voor de afbraak van de gevel aan de Breestraat, terwijl de Amsterdamse School-achtergrond van o.a. Staal en Kramer niet het gewenste resultaat voor de samsmelting van oude gevel en nieuw gebouw tot resultaat zouden hebben gehad.
- 23 Deze plannen werden ontworpen door M.A. en J. van Nieukerken uit Den Haag, H.J. Aanstoot uit Haarlem en H. Lamberts uit Leiden, Fred. Koot uit Hilversum en de heer Bogaerd uit Leiden. Lamberts zou later als gemeentearchitect werkzaam zijn onder C.J. Blaauw voor de nieuwbouw van het stadhuis. Zie voor meer informatie over architect Lamberts: K. v. Ommen, 'Leidse fijnbouwers: H. Lamberts'. *Decorum* 7 (1988/89) afl. 3, p. 51-60.
- 24 'De plannen voor een nieuw raadhuis te Leiden' in: *Bouwkundig Weekblad Architectura* jrg. 54 (1933).
- 25 W. Feltkamp, 'De Leidsche raadhuiswestie' in: *Maandblad voor beeldende kunsten* X (1933), p. 306-310.
- 26 J.H. Huizinga, 'Denk aan de Koornbrug' in *De Gids* 1933. Huizinga werd in zijn oordeel bijgevallen door professor Knappert, Henri Polak en professor Brugmans.
- 27 J. Jans, 'Bij de plannen van het nieuwe Leidsche Stadhuis' in: W. Feltkamp, (e.a.), *Het Leidsche Stadhuis*. Amsterdam 1933 p. 39-44. In dit boekje is ook de kritiek van o.a. C. Veth, W. Feltkamp en P.M.J. van Oerle gebundeld.
- 28 Het *Leidsch Dagblad* van 22 december 1933 berichtte met betrekking tot het besluit onder de kop 'Overwinning van architect Blaauw - rechtvaardigheid en eerlijkheid opzij geschoven' dezelfde versie over de stemming als Veth.
- 29 In het literaire tijdschrift *De Gemeenschap* besteedde architect Sybold van Ravesteyn regelmatig aandacht aan architectuur. De reactie op het ontwerp van Blaauw is deels te verklaren uit de achtergrond van het tijdschrift dat duidelijk in het Katholicisme verankerd was, en dus partij koos voor Kropholler.
- 30 Zie voor een boeiende beschrijving van het stadhuis van voor de brand van 1929 het boekje van J.C. Overvoorde, *Uit de geschiedenis van het raadhuis te Leiden*. Leiden, [1905].